

**19. YÜZYILDA BİR OSMANLI AYDINI VE BÜROKRATI:
AHMED VEFİK PAŞA**

Oğuzhan ALPASLAN

113432

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

113432

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

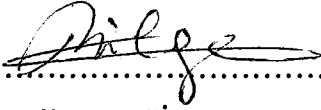
Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Tarih Ana Bilim Dalı için öngördüğü
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak hazırlanmıştır.

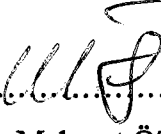
Ankara

Haziran, 2002

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

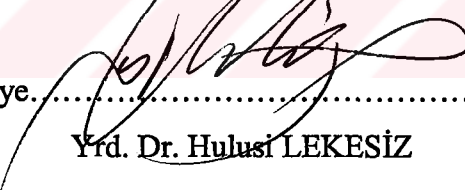
Bu çalışma jürimiz tarafından Tarih Anabilim dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan.....
Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN

Üye.....
Doç. Dr. Mehmet ÖZ (Tez Danışmanı)

Üye.....
Yrd. Dr. Mehmet ÖZDEN

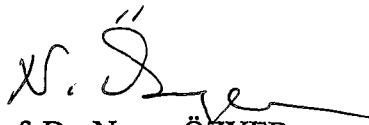
Üye.....
Yrd. Dr. Yunus KOÇ

Üye.....
Yrd. Dr. Hulusi LEKESİZ

Onay,

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

19/8./2002

Prof. Dr. Nuran ÖZYER
Enstitü Müdürü

ÖZET

Uzun yıllar boyunca Osmanlı Devletinin çeşitli kademelerinde diplomat ve bürokrat olarak görev yapmış olan Ahmed Vefik Paşa, azil dönemleri başta olmak üzere, boş zamanlarında edebiyat, tiyatro, tarih ve dil üzerine çalışmalar yapmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın fikirleri ve eserleri uzun yıllar tiyatro, tarih, dil ve halk bilimi çalışmalarında Türk araştırmacılara öncülük etmiş, yol göstermiştir.

Daha çok tiyatro üzerine yaptığı çalışmalar ve Molière'den yaptığı tercüme ve adaptelerle tanınan Ahmed Vefik Paşa'nın tarihçi ve halk bilimci yönü geri planda kalmıştır. Bu çalışmanın amacı Paşa'nın tarihçi ve halk bilimci yönünü incelemek, bu alanlar üzerinde yaptığı çalışmaları tanıtmaktır.

Bu çalışmada, Ahmed Vefik Paşa'nın içinde yaşadığı dönem ve fikrî atmosfer birinci ve ikinci bölümde verilmiş, üçüncü bölümde ise Paşa'nın biyografisi kısa bir şekilde anlatılmıştır. Son bölümde de Ahmed Vefik Paşa'nın yapmış olduğu sözlük, tarih, halk bilimi çalışmaları teker teker incelenmiştir. Çalışmada kaynak olarak Ahmed Vefik Paşa eserleri yanında, Paşa hakkında yapılmış çalışmalar ile gazete ve hatırat niteliğindeki eserler de kullanılmıştır.

Türkçülük hareketinin öncülerinden olan, dil, tarih ve halk bilimi alanlarındaki çalışmaları ile bir çok ilklere imza atan Ahmed Vefik Paşa, eserlerinde ortaya koyduğu fikirler ve bilgilerle kendisinden sonraki araştırmacılara yol göstermiş ve Türkiye'deki ilmî Türkçülüğün ateşleyicisi olmuştur.

SUMMARY

Ahmed Vefik Pasha, who made various studies on literature, theatre, history and linguistics during his free times, especially in his dismissal periods had worked for a long time as a diplomat and bureaucrat in many positions in the Ottoman State. The ideas and works of Ahmed Vefik Pasha guided and pioneered Turkish researches and intellectuals on theatre, history, linguistics and folklore for many years.

Ahmed Vefik Pasha was well-known mainly for his translations and adaptations from Molière and his historian and folklorist aspects had remained at the background. The aim of this study is to examine Pasha's historian and folklorist aspects and to introduce his studies he had made in these fields.

In this study the period and the intellectual atmosphere in which Ahmed Vefik Pasha had lived, is given in the first and second part, in the third part Pasha's biography is shortly told. The studies Ahmed Vefik Pasha had made on dictionary, history and folklore are examined one by one in the termination part. As references, besides Ahmed Vefik Pasha's works, Works made about Pasha, newspapers and works which have quality of memoirs are used in this study.

Ahmed Vefik Pasha who was one of pioneers in the Turkism movement and who had become the first with his studies in language, history and folklore fields; with his ideas and knowledge he had put forward in his Works, had guided many researches after him and became the light in scientific Turkism in Turkey.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
SUMMARY.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNİN SİYASÎ VE İDARÎ MANZARASI.....	4
II.BÖLÜM: 19.YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE FİKRÎ ATMOSFER	18
A.Modernleşme.....	18
B.Osmanlıcılık.....	23
C.İslâmcılık.....	26
D.Türkçülük.....	30
III. BÖLÜM: AHMED VEFİK PAŞA'NIN HAYATI VE KİŞİLİĞİ.....	37
A.Doğumu ve Öğrenim Hayatı.....	37
B. Memuriyet Hayatı.....	39

C. Bir Osmanlı Aydınını ve Devlet Adamı Olarak Ahmed Vefik Paşa.....	49
IV.BÖLÜM: AHMED VEFİK PAŞANIN TARİH, SÖZLÜK VE HALK BİLİMİ(FOLKLOR) ÇALIŞMALARI.....	64
A. Hikmet-i Tarih.....	64
B. Fezleke-i Tarih-i Osmanî	73
C. Şecere-i Türk	86
D. Lehçe-i Osmanî.....	94
E. Müntejabat-ı Durub-ı Emsal -Atalar Sözü-.....	108
SONUÇ.....	116
KAYNAKÇA.....	118

ÖNSÖZ

19. yüzyıl Osmanlı bürokrat ve aydınlarından olan Ahmed Vefik Paşa'nın ismi ilim ve edebiyat dünyamızda daha çok tiyatroya katkıları ve Molière'den yaptığı tercüme ve adapteleriyle anılmıştır. Türkçülük hareketinin öncülerinden kabul edilen Ahmed Vefik Paşa'nın Türk dili, Türk halk bilimi ve tarih alanlarında yapmış olduğu çalışmaları ne yazık ki araştırmacıların ilgi alanlarına girememiştir.

Türk dili, Türk halk bilimi ve tarihi üzerine yapmış olduğu çalışmalar ile, Türkçülük hareketinin fikrî alt yapısına büyük katkılar sağlamış olan, kendisinden sonra gelen Türkçe sözlük, atasözleri ve tarih çalışmalarına öncülük yapan Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri bu çalışmada ele alınıp incelenecektir.

Çalışmanın birinci bölümünde, 19. yüzyıl Osmanlı Devletinin idarî ve siyasî tarihi, ikinci bölümde ise, bu yüzyılda Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu fikrî atmosfer kısaca ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Ahmed Vefik Paşa'nın hayatı ve kişiliği ele alınarak Paşa'nın devlet adamlığı ile aydın yönü ön plana çıkarılmış, dördüncü bölümde ise, Ahmed Vefik Paşa'nın *Hikmet-i Tarih*, *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*, *Şecere-i Türk*, *Lehçe-i Osmanî* ve *Müntehabat-ı Dürub-i Emsal –Atalar Sözü-* adlı eserleri ele alınıp incelenmiştir.

Çalışma hazırlanırken Ahmed Vefik Paşa'nın yukarıda isimlerini saydığımız eserleri birinci el kaynak olarak kullanılmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın biyografisinin verildiği bölümlerde ise devrin gazetelerine başvurulmuş ve diğer çalışmalarda geçen bilgiler ve tarihlerin doğruluğu tahhüh ve teyid edilmiş ve yeni bilgiler aktarılmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri üzerine doğrudan araştırmalar olmadığından dönemin tarihçiliğini, edebiyatçılığını ve fikir yapısını anlatan çalışmalardan yararlanılmıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın biyografisinin anlatıldığı bölümlerde özellikle İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*, Mehmet Zeki Pakalın'ın *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Fevziye Abdullah Tansel'in Belletende yayınlanan üç makalesinden ve Ahmed Vefik Paşa'nın Torunu Fahrünnisa Hanım tarafından kaleme alınan *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri* adlı eser içerisinde geçen hal tercümesinden faydalanılmıştır.

Çalışmanın amacı Ahmed Vefik Paşa'nın yukarıda ismini saydığımız eserlerini tanıtarak onun bu yönlerine dikkat çekmektir. Türkiye'de şahıs monografileri ve eser incelemeleri yeterli seviyede değildir. Özellikle de 19. yüzyıl tarihçiliğine ilişkin araştırmalar yok denecek kadar azdır. Türkiye'de 19. yüzyıl tarihçiliği Ahmed Cevdet Paşa tarihçiliğiyle sınırlı kalmış, diğer tarihçiler ve eserleri üzerine maalesef ciddi çalışmalar yapılmamıştır. Bundan dolayı da 19. yüzyıl Osmanlı tarihçiliği hakkında genel değerlendirmeler yapabilecek bilgi birikimine sahip değiliz. Klasik Osmanlı tarihçiliği üzerine gösterilen ilgi 19. yüzyıl tarih yazıcılığımıza gösterilmemiş, bu dönem Osmanlı tarih yazıcılığı üzerine yapılan çalışmalar Mükremin Halil Yinanç'ın *Tanzimat P* de kaleme aldığı makalenin tekrarından öteye geçememiştir. Osmanlı tarih yazıcılığının geçirdiği değişimi ve evrimi gözlemleyebilmemiz ve genel Türk tarih felsefesi ortaya koyabilmemiz için bu tür şahsiyet ve eser incelemelerine gerek vardır. Bu çalışmanın bir başka amacı da Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçü ve halkçı yönünü eserlerinden hareketle ortaya koymaktır.

Bu vesile ile tez danışmanlığımı yaparak, bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük katkıları olan Sayın Doç. Dr. Mehmet Öz'e, yüksek lisans dönemi boyunca maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen ve bu konuyu çalışmam hususunda beni teşvik eden Sayın Dr. Esat Öz'e, çalışmalarım sırasında bana destek olan ve rahat bir çalışma ortamı sunan müdirem Elbirle Gönülal'a, şefim Neşe Sevinç'e, çalışmanın

yazım aşamasında yardımlarını esirgemeyen değerli dostum Erkan Göksu'ya ve çalışmanın her aşamasında yanımda yer alan ve en büyük destekçim olan eşim Rana'ya teşekkürü borç bilir, minnettarlığımı sunarım.

GİRİŞ

Tanzimat dönemi Osmanlı bürokrat ve aydınlarından olan Ahmed Vefik Paşa, 19. yüzyıl siyasî ve idarî hayatımıza damgasını vurmuş önemli şahsiyetlerden biridir. Yurt içi ve yurt dışı görevlerinde kendine has davranışları ve uygulamalarıyla dikkatleri üzerine çeken, nüktedan ve garip kişiliği ile mizah dünyamıza giren, tiyatronun toplumumuzca benimsenmesinde büyük emekleri olan Ahmed Vefik Paşa, aynı zamanda edebiyat, tarih, dil ve tiyatro çalışmaları ile de ilim ve edebiyat dünyamızda adından söz ettirmiş ve kendinden sonra gelen nesillere önemli eserler bırakmıştır.

Aldığı eğitim, kurduğu dostluklar, Avrupa'ya ve Avrupa medeniyetine bakışı ile dönemi bürokrat ve aydınlarından farklılık gösteren, yaşadığı dönemde insanlara yabancı gelen kavram ve bilgileri ortaya koyması ile yadırganan ve eleştirilen ancak daha sonraki dönemlerde ileri sürdüğü fikirleri ve bilgisiyle değeri bir anda artan ve Türkçülük hareketinin öncüsü kabul edilen Ahmed Vefik Paşa üzerine, çağdaşı bürokrat ve aydınları üzerine yapılan çalışmalara oranla ne yazık ki pek fazla araştırma ve çalışma yapılmamıştır.

Ahmed Cevdet Paşa, Namık Kemal veya Ahmed Mithat Efendi üzerine yapılan çalışmalar ile Ahmed Vefik Paşa üzerine yapılan çalışmalar karşılaştırıldığında, Ahmed Vefik Paşa ve eserleri üzerine yapılan çalışmaların ne kadar az olduğu görülecektir. Ahmed Vefik Paşa hakkında yapılan çalışmalar daha çok Moliere'den yaptığı tercüme ve adapteleriyle Türk tiyatroculuğuna katkıları üzerine yoğunlaşmıştır. Buna karşın Paşa'nın fikirlerini, dünya görüşünü yansıtan ve yayımlandıkları dönemden itibaren uzun yıllar tarih, sözlük, halk bilimi

çalışmalarında Türk araştırmacı ve aydınlarına öncülük eden kitapları incelemelere tâbi tutulmamıştır.

Bahriye Çeri'nin Haccettepe Üniversitesinde hazırladığı Ahmet Vefik Paşa Devir-Şahsiyet-Eser adlı doktora çalışması bu güne kadar Ahmed Vefik Paşa üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma olma özelliğini göstermektedir. Bu çalışmada Ahmed Vefik Paşa'nın biyografisi, fikri yönü ve eserleri ele alınıp incelenmiş ve çalışmanın ekler bölümüne geniş bir Ahmet Vefik Paşa bibliyografyası verilmiştir.

Türk tarihi, Türk edebiyatı ve Türkçülük hareketi üzerine yapılan araştırmalarda ismi sık sık zikredilen Ahmed Vefik Paşa ve eserleri kalıplaşmış ifadelerle anlatılarak birkaç cümle ile geçiştirilmiştir. Paşa'nın Türkçü yönü yerli ve yabancı literatürde sık sık tekrarlanmasına karşın, Türkçülük üzerine fikir ve yaklaşımları günümüze değin açıklığa kavuşturulmamıştır.

Türkçülük hareketinin öncülerinden kabul edilen Ahmed Vefik Paşa aynı zamanda Osmanlı Türk dünyasında halkçılık hareketinin de ilk bilinçli temsilcisidir. Türkçülük ve halkçılık Ahmed Vefik Paşa'nın birbiriyle örtüşen, birbirini tamamlayan iki farklı yönüdür. Paşa'nın Türkçülüğünün temelinde yurt dışında Türk tarihi ve diline ilişkin yapılan çalışmaların etkisinden daha çok Anadolu Türk insanına duyduğu ilgi ve sevgi yatmaktadır.

Uzun yıllar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde görev yapan ve Anadolu insanını yakından tanıyan Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devletinin aslı unsurunun Türkler olduğunu görmüş ve devletin ayakta kalabilmesi için Türklerin her bakımdan güçlendirilmesi gerektiğine inanmıştır. Türklerin gerek ticarete, gerek yönetimde, gerekse eğitimde ön plana çıkarılması gerektiğine inanan Ahmed Vefik Paşa, eserlerinde ve icraatlerinde bunu yapmaya çalışmış, Türklerin bilinçlenmesi için

elinden geleni yapmıştır. Paşa'nın Anadolu'da görevdeyken yaptığı icraatlerde, eserlerinde kullandığı dilde ve çalışmalarını Anadolu Türk insanının dili ve folkloru üzerinde yoğunlaştırmasının temelinde Türkçü ve halkçı yönü yatmaktadır.

Ahmed Vefik Paşa'nın halkçı yönü gözden kaçmış, yapılan çalışmaların büyük kısmında bu yönüne hiç değinilmemiştir. Ziya Gökalp, İlber Ortaylı ve Ömer Faruk Akün eserlerinde Ahmed Vefik Paşa'nın halkçı yönü hakkında birkaç cümle söylemişler fakat detaya inmemişlerdir. Ahmed Vefik Paşa halkçı yönünü kişisel hayatına da aksettirmiş, ev halkının ve kendisinin giyimi kuşamı, mobilyaları ve sofrada adabı ile Anadolu Türk insanının yaşam tarzına benzer bir hayat sürdürmüştür.

Bildiği yabancı diller sayesinde Avrupa'daki bilimsel ve edebî gelişmeleri yakından takip eden Ahmed Vefik Paşa, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da hızlanan ve yaygınlaşan milliyet kuramlarını ve milliyetçilik akımlarını da yakından takip edebilmiştir. Avrupa'da hızla yayılan milliyetçiliğin geleceğin dünyasını şekillendireceğini fark eden Ahmed Vefik Paşa, milliyetçilik ideolojisinin temelinde dil ve tarih'in olduğunu da görmüştür. Bu hareketlerin, çalışma alanı olarak kendilerine dili, tarihi ve halk kültürünü seçtiklerini gören Ahmed Vefik Paşa, kendi çalışmalarını da bunlar üzerine yoğunlaştırmış, bu alanlardaki çalışmaların Osmanlı Türk dünyasındaki öncüsü olmuştur.

I. BÖLÜM:

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNİN SİYASÎ VE İDARÎ MANZARASI

Osmanlı devletinin Avrupa'daki son fetih girişimi olan II. Viyana Kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanıp Avusturya ve müttefikleri karşısında bozguna uğraması sonucunda 1699 Karlofça Antlaşması imzalanmıştır. İlk defa düşmanları karşısında büyük çapta toprak kaybına uğrayan Osmanlı devleti, bu antlaşma ile fetih siyasetinden vazgeçip mevcut durumu korumak gayretine düşmüştür.(Emecen 1999: 59; Kuran 2000: 37). Kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmek için harekete geçen Osmanlı devletinin bu rövanş politikası Venedik ve Rusya karşısında başarılı olmuş, ancak Avusturya karşısında yürütülen savaş, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Karşı harekattan umduğunu bulamayan ve uzun savaşlar neticesinde ekonomisi ve sosyal bünyesi iyice sarsılan Osmanlı devleti, 1718 Pasorofça Antlaşmasından sonra Avrupa'ya karşı barışçı bir politika izlemeye başlamış, bozulan ekonomisini ve sosyal yapısını, bu barış döneminde düzeltmek için ıslahatlara girişmiştir.(Mardin 1989:60; Sarınoy 1994:33; Sezer 2000:420).

Yine ilk defa bu dönemde Osmanlı idarecileri, devleti yıkılmaktan kurtarmak için çareyi Osmanlı devletinin "büyük mazisinde" aramak yerine¹, "ezelî düşmanı" olan Avrupa'da aramaya başlamıştır.(Kuran 1997:108). Lale Devri olarak da adlandırılan 1718-1730 arası dönemde, Avrupa devletleri ile olan ilişkiler barışçı bir havada gerçekleştirilmiş, kültürel, mimarî, edebî ve teknik alanlarda Avrupa'dan etkilenilmiştir.(Berkes 1973:45-52; Kuran 1976:1003-1004; Uzunçarşılı 1995 :513-539; Lewis 2000:46-47). Bu dönemde Avrupa'yı tanımak ve Avrupa'daki askerî-teknik gelişmenin altında yatan nedenleri görmek maksadıyla elçiler gönderilmiştir².

¹ Gelenekçi yorumlar için bk. (Öz 1997).

² Avrupa'ya gönderilen ilk ikâmet elçileri için bk. (Kuran 1988).

Lale Devrinde yaşanan bir başka yenilik de matbaanın kullanılmaya başlanması olmuştur¹.

XVIII. yüzyıl, Avrupa'da yeni siyasî oluşumların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönem Osmanlı idarecileri, Avrupa devletler dengesinde diplomasinin önemini çok iyi anlamışlar, savaşların her zaman kesin sonuçlar getirmeyeceğini yakından görmüşlerdir.(Emecen 1999:62). 1768'e kadar, uzunca bir dönem barış politikası izleyen Osmanlı devleti, bu tarihte Rusya'ya karşı başlattığı savaşı 1774'te kaybedince, Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma ile Kırım Hanlığının bağımsızlığını tanıyan Osmanlı devleti, ayrıca Ortodoks tebaasının haklarının koruyuculuğunu Rusya'nın üstlenmesini kabul etmiştir². Ruslar karşısında uğranılan bu yenilgi, Osmanlı devletinin zafiyetini bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermiştir. Avrupa'da rolünün savunma olduğunu ve bunun için de müttefiklere ihtiyacı olduğunu anlayan Osmanlı devleti, XVIII. yüzyılın sonundan yıkılıncaya kadar Avrupalı büyük devletlerin aralarındaki kuvvet ve menfaat dengelerini gözeterek güvenliğini ve toprak bütünlüğünü korumaya çalışmıştır.(Sander 1993:145; Karakaş 2000:118).

1787'de Osmanlı devleti Kırım'ı ele geçirmek amacıyla tekrar Rusya ile savaşı başlatmış, ertesi yıl bu savaşa Avusturya da katılmıştır. Bu kez dikkatleri Polonya, Prusya ve Fransa'daki olaylara, özellikle de Fransız ihtilaline yönelmiş olan Rusya ve Avusturya, bu savaşı bir önceki savaş kadar şiddetle sürdürememişler, 1791'de Avusturya ile Zıştovi, 1792'de de Rusya ile Yaş antlaşmaları yapılmıştır. Savaşı ufak kayıplarla atlatan Osmanlı devleti, "Kırım'ı tekrar ele geçirmek sevdasından", bu savaşla birlikte vazgeçmiştir.

---

¹ Matbaanın Osmanlı Devletinde kuruluşu ve gelişimi için bk. (Gerçek 1939; Ersoy 1979).

² Küçük Kaynarca Antlaşması için bk. (Davison 1981).

Yapılan son savaşlar ve düşman karşısında uğranılan ağır yenilgiler, devletin köhneleşen yapısıyla Avrupa devletleri karşısında varlığını devam ettiremeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Bu nedenle, devleti ayakta tutan bütün müesseselerde genel bir düzenlemeye gidilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir.(Akgül 1999:18; Kara 2001:253). Uğranılan bu son yenilgiler ve büyük toprak kayıpları, öncelikle askerî reformları gündeme getirmiştir. III. Selim döneminde girilen yenilik hareketlerinin tümüne birden Nizam-ı Cedid adı verilmiş, bu çerçevede daha önce 1773'te açılan Deniz Mühendis-hanesi ıslah edilip geliştirilmiş, 1795'te bu okula ilave olarak Kara Mühendis-hanesi açılmıştır. Bu okullar için gerekli kitapların tercüme ve basımı için Kara Mühendis-hanesi bünyesinde bir matbaa ve kütüphane kurulmuştur.(Kahya 2000:41-42). Ordu ve donanmadaki yenilikler ve diğer Nizam-ı Cedid programının uygulanması için büyük kaynaklara ihtiyaç duyulmuş, bu amaçla "İrâd-ı Cedid" adıyla yeni bir hazine oluşturulmuştur. Nizam-ı Cedid adı verilen ve Avrupa usulü talim-terbiye alan askerlerin sayısı kısa sürede artmış ve Anadolu'da da bu teşkilatın kolları kurulmuştur. Rusya karşısında uğranılan yenilgilerden dolayı Yeniçeriler, kurulan bu yeni teşkilata karşı çıkmamışlar, bunun yerine III. Selim ve Nizam-ı Cedid'e karşı uygun hoşnutsuzluk ortamının oluşmasını beklemeye başlamışlardır.

Avrupa devletleri ile ilişkiler, bu devletlerin İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla sürdürülmüştür. Osmanlı devletinin Avrupa devletleri ile olan ilişkilerini daha sağlıklı yürütebilmesi için daimi elçiliklerin açılması düşünülmüş, bu amaçla önemli merkezlerden başlamak üzere Londra (1793), Paris (1797), Viyana (1797) ve Berlin (1797)'de birer ikamet elçisi görevlendirilmiştir.(Kuran 1988:9-13). Reform hareketlerinin başladığı ve devam ettirilmeye çalışıldığı bir dönemde Osmanlı devleti siyasî gelişmelerin etkisi ile sarsılmıştır. Çıkan ilk ayaklanmalar ve savaşlar, yapılmak istenen reformların başarısız kalmasına neden olmuştur. Osmanlı devletinin bu dönemde dıştan uğradığı en önemli saldırı, Mısır'ın işgali olmuştur. Fransa'nın Mısır'dan çıkartılmasının Osmanlı devletinin gücünü aşan bir girişim olduğunu gören Bab-ı Ali Avrupa'da Fransa'ya karşı mücadele veren "Koalisyon"dan büyük

müttefikleri yanına çekmeyi başarmış ve bu güçleri Fransa'nın Mısır'dan çıkartılması için harekete geçirmiştir.(Armaoğlu 1964:34-36; Karal 1995:31-32).

Napolyon'un ilerlemesi (5 Mayıs 1799) Cezzar Ahmet Paşa tarafından Akka Kalesi önünde durdurulmuştur. Napolyon, Mısır'daki ordunun idaresini generallerine bırakarak Fransa'ya gitmiş, başsız kalan ordu İngiliz ve Osmanlı kuvvetlerinin müdahalelerine rağmen 30 Ağustos 1801'e kadar Mısır'da kalabilmiş, bu tarihte yapılan antlaşma ile Fransız ordusu Mısır'dan geri çekilmiştir.(Beydilli 1999:78).

1805 ve 1806 yıllarında meydana gelen gelişmeler, III. Selim iktidarını sarsmaya başlamış, Nizam-ı Cedid kadrolarının uygulamalarına duyulan "büyük infial ve hoşnutsuzluk" sonucunda Nizam-ı Cedid uygulamalarından vazgeçilmiş, 1807'de III. Selim tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa getirilmiştir.(Shaw 1983: 25). İstanbul'dan kaçan reform yanlıları, Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına sığınmışlar ve Paşa'yı III. Selim'i tekrar tahta geçirebilmek amacıyla İstanbul üzerine yürümesi hususunda ikna etmişlerdir. İstanbul'a ilerleyen Paşa'nın ordusu kısa sürede şehri kontrol altına almıştır. Alemdar Mustafa Paşa III. Selim'i tekrar tahta geçirebilmek için saraya girmiş, lakin III. Selim'in cesediyle karşılaşmıştır. IV. Mustafa'nın "cellatlarından" kurtulan II. Mahmut padişah ilan edilmiş, Sadaret makamına da Alemdar Mustafa Paşa geçmiştir.

Kısa süren (28 Temmuz-16 Kasım 1808) sadreti döneminde önemli işlere el atmış olan Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim'in tahttan indirilmesinde öncü olan kişileri ve grupları kısa sürede cezalandırmış, ülkenin içinde bulunduğu kaos ortamından da yararlanarak etkinliklerini ve güçlerini artırmış olan ayanları İstanbul'a davet ederek "Sened-i İttifak"ı, Osmanlı tarihinde ilk defa padişahın, otoritesini karşılıklı hak ve yükümlülükler çerçevesinde kısıtlayan belgeyi, âyanlara ve hükümet temsilcilerine -başta padişah olmak üzere- onaylattırmıştır.(Tunaya 1960:32; Berkes 1973:132; Lewis 2000: 74-75). Alemdar Mustafa Paşa ayrıca

dağıtılan Nizam-ı Cedid ordusunun yerine, Sekban-ı Cedid adıyla yeni bir ordu kurmuştur. 16 Kasım 1808'de Alemdar Mustafa Paşa, Yeniçerilerce konağına düzenlenen saldırı sonucunda öldürülmüş, böylece bir kez daha yapılan reformlar kök salmadan rafa kaldırılmıştır.

Osmanlı devletinde iç karışıklıklar ve saltanat mücadeleleri sürüp giderken, Avrupa'da önemli siyasî gelişmeler vukû bulmuş, Fransız İhtilalinin getirdiği "Milliyetçilik" ideolojisi Balkanlarda yavaş yavaş kendisini hissettirmeye başlamıştır. Balkanlardaki ilk milliyetçi ayaklanma, Sırbistan'da görülmüştür (1804). Kara Yorgi'nin şahsında millî isyan hareketine dönüşen bu ayaklanma, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rusya'nın da askerî yardımını sayesinde kuvvetlenmiş, Ruslarla imzalanan Bükreş Antlaşması ile Sırpların isyanı kısa süreli de olsa bastırılmıştır¹. Bir süre sonra Sırpalar tekrar isyan etmişler, 1816'da Sırpaların özerkliği tanınarak "prenslik" statüsü verilmiştir. Osmanlı devletinde çıkan bir başka isyan da Yunan isyanıdır. Uzun yıllar sürecek olan isyana, Avrupa devletleri de müdahalede bulunmuş, bütün bu müdahaleler sonucunda Edirne Antlaşması (18 Eylül 1829) ile Yunanistan adıyla Mora Yarımadasında bir Yunan Devleti kurulmuş, Osmanlı devleti bu yeni devletin bağımsızlığını tanımıştır.(Shaw 1983: 60; Akşin 1997:109-110) Osmanlı devletinin bu yıllarda içine düştüğü zafiyetten yararlanan Fransa ise Cezayir'i işgal etmiştir.

Reformcu padişahlardan ilki olan II. Mahmut'un ıslahat faaliyetlerinin başında Yeniçeri Ocağının kaldırılması gelmektedir. Geleneksel düzenin merkezî tutucu gücü ve silahlı kolu olan Yeniçerilerin ortadan kaldırılması, devlet mekanizmasında gerekli çağdaş bir düzenlemeye gidilmesinin ilk adımını oluşturmuştur.

¹ Balkanlarda Milliyetçilik hareketleri için bk. (Ortaylı 1985:1026-1031).

Başlayacak olan reform devri ile ileride, Tanzimat reformlarına da yön verecek ilkeler, ilk defa dile getirilmiş ve tatbik sahası bulmuştur. Bu ilkeler daha önceki reform teşebbüslerinden tamamen farklıdır. Zira bu döneme kadar genel olarak “reform”dan anlaşılan, yeni müesseseleri eskilerin yanında ve bunlara dokunulmadan kurarak geliştirmeye çalışmak şeklindeyken, bu devirde reformlar, yeni müesseseler kurma ve eskileri yıkma şeklinde uygulanmıştır.

Avrupa’daki gibi düzenli ve talimli modern bir ordu kurulması masraflı bir reform girişimi olduğundan paraya her zamankinden çok ihtiyaç duyulmuştur. Toplanan vergiler daha ziyade toplandığı bölgede harcanırken, bu dönemden itibaren merkezde toplanmaya başlanmıştır. II. Mahmut döneminde yapılan idarî ve mülkî düzenlemeler merkezî otoritenin kuvvetlenmesini gaye edinmiştir. Memleketin çeşitli bölgelerinde başına buyruk hareket eden idareciler ve ayanlar merkezî hükümetin denetimi altına alınmıştır.

Merkezî idare ve hükümet teşkilatında büyük düzenlemelere gidilerek “modern” bir devlet teşkilatı ve “bürokrasi”si kurulmaya çalışılmıştır. II. Mahmut dönemi reformları içinde çeşitli işleri görmekle yükümlü meclislerin kurulması ayrı bir öneme sahiptir. Bu meclisler devlet işlerinin görüşüldüğü, karara bağlandığı bir çeşit kanun hazırlayıcı kurumlar olmuşlardır. Adlî işler için “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye”, idari işler için “Dâr-ı Şurâ-yı Bâb-ı Âli”, askeri işler için “Dâr-ı Şurâ-yı Askerî”, 1838’de de ziraat, ticaret, sanayi, nafia işleri için çeşitli “meclisler” kurulmuştur¹. II. Mahmut döneminde kurumsallaşma, eğitim alanında da sürmüştür. 1827’de askerî ihtiyacı karşılamak amacıyla bir tıp mektebi açılmış, 1834’te ise Fransız tipi eğitim veren Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye öğrenim hayatına başlamıştır. Yine ilk defa bu dönemde öğrenim için, yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. II. Mahmut döneminde görülen bir başka yenilik girişimi de, ilk Osmanlı gazetesi Takvim-i Vakayi’nin çıkartılması olmuştur.(Shaw 1983: 65-79).

¹ Bu dönemde kurulan meclisler için bk. (Seyitdanhoğlu 1994).

II. Mahmut dönemi siyasî bunalımlarının başında, Mısır meselesi gelmektedir. Mısır'a vali olmayı başaran Mehmet Ali Paşa, kısa sürede Mısır üzerindeki hakimiyetini kuvvetlendirmiş ve genişletmiştir. Fransa'nın yardımıyla Mısır'ın ekonomisini düzelten, ülke gelirlerini artıran, modern ölçülerde bir ordu ve donanma kuran Mehmet Ali Paşa, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu "zafiyetten" yararlanarak validen çok hükümdar gibi hareket etmiştir.(Beydilli 1999:88).

Yunan isyanı sırasındaki yardımlarına karşılık, Osmanlı devletinden Suriye valiliğini de isteyen Mehmet Ali Paşa'nın, bunu zorla alma girişimi sonucu ortaya çıkan Mısır bunalımı kısa sürede sıcak çatışmaya dönüşmüştür. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki ordu, kısa sürede Osmanlı kuvvetlerini yenerek Kütahya önlerine kadar gelmiştir. İstanbul düşme, Osmanlı hanedanı değişme tehlikesi ile karşı karşıya gelmiş, bu zor dönemde, Fransa ve İngiltere'nin desteğini göremeyen Osmanlı devleti, Rusya'ya yönelmek zorunda kalmıştır. II. Mahmut'un çağrısı üzerine bir Rus filosu Boğaziçi geçerek Beykoz'a asker çıkarmıştır. Rusya'nın müdahalesi üzerine İngiltere ve Fransa harekete geçmişler ve sonuçta Mısır kuvvetlerinin daha fazla ilerlemesi önlenmiş, 14 Mayıs 1833'de Kütahya Antlaşması imzalanarak Mısır meselesi bir süreliğine de olsa dondurulmuştur.(Altundağ 1945:159-168). 8 Temmuz'da Rusya ile 8 yıl süresince geçerli olmak üzere Hünkar İskelesi Antlaşması imzalanmış, bu antlaşma ile, Rusya Osmanlı devletinin koruyuculuğunu üstlenmiş, buna karşılık Osmanlı devleti de Rus donanmasına Boğazları açık tutmuştur.

1839'da tekrar alevlenen Mısır sorunu silahlı çatışmaya dönüşmüş, Nizip'te Osmanlı ordusu tekrar yenilmiş ve "İstanbul yolu" yeniden Mısır ordusuna açılmıştır. Osmanlı ordusunun bu yenilgisi Rusya'nın Hünkar İskelesi Antlaşmasının gereklerini yerine getirmesini gerekli kılmıştır. Böyle bir gelişmeye meydan vermek istemeyen İngiltere, sorunu uluslararası bir mesele haline getirerek halletme yoluna

gitmiştir. Londra'da 12 Temmuz 1840'ta imzalanan antlaşma ile Mısır valiliği irsen kendisinde kalmak şartıyla Mehmet Ali Paşa eski sınırlarına çekilmiş ve böylelikle Osmanlı devleti rahat bir nefes almıştır.(Shaw 1983: 88-89).

Mısır meselesinin çözümü ile bu meselenin sahneye çıkardığı Boğazlar meselesinin de çözümlenmesi gerekmiştir. Sekiz yıllık vadesi dolan Hünkar İskelesi Antlaşmasının yenilenmeyeceği gerçeğinden hareketle taraflar Londra'da Boğazların hukukî statüsünü yeniden belirleyen bir antlaşmaya imza atmışlardır. (13 Temmuz 1841) Boğazların barış zamanında tüm devletlerin harp gemilerine kapalı olacağı genel bir kaide olarak kabul edilmiştir. (Tükin 1947:232). Bu antlaşma ile, boğazlar Osmanlı hukukundan ve egemenliğinden çıkarak uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. II. Mahmut döneminde, İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi (16 Eylül 1838) ile Osmanlı devleti dış ticarete "açık pazar ekonomisini" benimsemiştir¹.

Mısır meselesinin en bunalımlı döneminde II. Mahmut ölmüş (30 Haziran 1839), yerine Abdülmecit tahta çıkmıştır. Abdülmecit'in iktidarının ilk aylarında, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası kabul edilen Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839) ilan edilmiştir². Tanzimat Fermanı ile tebaanın can, mal ve namusu Padişah iradesi ile teminat altına alınmış; vergi ve askerlik hizmetlerinin eşitlik prensibine göre tekrar düzenleneceği söylenmiş, müsadere kaldırılmıştır. Tanzimat Fermanı, modern anlamda vatandaşlık haklarının teminat altına alınması, kötü idareye bir son verilmesi ve müslim- gayrimüslim tebaa arasındaki şahsi haklar açısından eşitlik sağlayacak bir cemiyet düzeni kurulmasını amaçlamıştır. Bu reformun ilanı, ayrıca Osmanlı devletinin Avrupa'nın liberal devletleri arasına sokulması, İngiliz ve Fransız kamuoyunun teveccühünün kazanılması ve böylece Avrupa'da Mısır valisi

¹ Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi için bk. (Küttükoğlu 1976; Pamuk 1988:38-41).

² Tanzimat Fermanı'nın değişik açılardan tahlili için bk. (Abadan 1999:31-58; Kaynar 1985; Tanör 1998).

lehinde yaratılan sempatiyi dengeleyerek Mısır ve boğazlar meselesine olumlu birer çözüm bulunması gibi siyasî beklentiler de hedeflenmiştir.(Beydilli 1999:94).

Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında şahsi haklar ve vatandaşlık hukuku açısından eşitlikten söz eden Tanzimat Fermanı, bu haliyle, İslamî temellerinden ötürü, böyle bir eşitliğe dayanamayan Osmanlı devletinin ana nizamına ve ilk dönemlerinden beri süregelen ve zaman içinde nihaî şeklini almış olan cemiyet yapısına yıkıcı bir darbe vurmuştur.(İnalçık 1964:623-690). Tanzimat'ın bu eşitlik iddiasının yanında bir de Islahat Fermanıyla (18 Şubat 1856) siyasî hakların tanınması müslim ve gayrimüslimler arasında gerginlik ve çatışmaların çıkmasına neden olmuştur. Müslim ve gayrimüslimler arasında çıkan çatışmaları kışkırtan ve bu çatışmalarda taraf olan Avrupa devletleri yaşanan olayları ve mevcut durumu ileri sürerek Osmanlı devletine müdahalede bulunmuşlar ve ayrılıkçı isyanları desteklemişlerdir.(Beydilli 1999:99) Lübnan'da (1841-1846, 1860-1861), Şam'da (1860-1861) kanlı olaylar çıkmış, bu olaylara başta Fransa olmak üzere Avrupa devletleri müdahalede bulunmuşlardır. Rumeli'de gelişen huzursuzluklar ve yer yer başlayan çatışmalar daha sonraki yıllarda istiklal mücadelesine dönüşmüş ve 19 yüzyılın sonuna doğru Osmanlı devleti Balkanlardaki topraklarının büyük kısmını terk etmek zorunda kalmıştır.

1848 ihtilalleri Avrupa'da genel bir karışıklığa yol açmış, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde milliyetçi ayaklanmalar olmuştur. Macar ve Polonya milliyetçilerinin çıkarttıkları ayaklanmalar, Rusya ve Avusturya'yı endişeye sevk etmiş, her iki devlet birlik halinde milliyetçi grupların üzerine gitmek suretiyle ihtilali bastırabilmişlerdir. İhtilal Eflak ve Boğdan'da da kendisini göstermiş, Romen halkı, 1829 Edirne Antlaşmasından sonra etkisini gösteren Rus nüfuz ve baskısına, prenslik idarelerine karşı isyan etmiştir. Rusya bu bölgeye girerek isyancılara boyun eğdirmiştir. Rus kuvvetlerince ezilen milliyetçiler, kurtuluşu Osmanlı topraklarına sığınmakta bulmuşlar, bunun sonucunda, Osmanlı devleti ile Avusturya ve Rusya savaşın eşiğine gelmiştir. Rusya Osmanlı devletinden mültecileri kendisine teslim etmesini

istemmiş, Bab-ı Ali bu isteğe ret cevabı vermiştir. Osmanlı devletinin bu tutumu liberal Avrupa hükümetleri ve kamuoyu tarafından "çoşkulu" bir şekilde desteklenmiştir. Bu destek 1853'te başlayan Kırım Savaşında Avrupalı devletlerin, Osmanlı devleti tarafında yer almasında önemli etkenlerden biri olmuştur.(Shaw 1983: 175) Mülteciler meselesi, Osmanlı topraklarında yerleşmek isteyenlere gerekli iznin verilmesi, devlet hizmetine girenlerin Müslümanlığa geçmeleri ve arzu edenlerin istedikleri ülkeye göç etmeleri konularında varılan uzlaşma ile sonuçlanmıştır.

Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki soğukluk, 1853 senesinde yeni bir krize dönüşmüştür. "Mübarek Mekanlar"daki Katoliklerin haklarını tartışmaya açan Rusya, "Ortodoksların hamisi" sıfatını ön plana çıkartarak, Osmanlı devletine karşı baskı ve yıldırma politikasına girişmiştir. Bu arzusunu gerçekleştirmek amacıyla İstanbul'a yollanan olağanüstü elçisi Mançikov'un girişimlerine rağmen, Rusların talepleri Osmanlı devletince reddedilmiştir. Bu ret cevabı üzerine, Rusya Osmanlı devletine savaş ilan etmiştir. "Memleketeyn"i işgal eden (2 Temmuz 1853) Rusya'ya karşı başta İngiltere olmak üzere Fransa ve bazı Avrupa devletleri Osmanlı devleti ile ittifak yapıp (12 Mart 1854) Rusya'dan "Memleketeyn"in tahliyesini istemişler, bu talebe Rusya'nın ret cevabı vermesi üzerine Osmanlı devletinin yanında savaşa girmişlerdir. (23 Mart 1854) (Özcan 1999:97-100).

Kırım harbi olarak adlandırılan bu savaş sonucunda, Osmanlı devleti ve müttefikleri Rusya'yı yenilgiye uğratmış, 30 Mart 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile Rusya işgal ettiği bölgelerden geri çekilmiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı Avrupa devletlerince ortak garantiye alınmış, böylece Osmanlı devleti Avrupa devletleri arasındaki yerini almıştır.(Sander 1993:223). 18 Şubat 1856 yılında Abdülmecit tarafından ilan edilen Islahat Fermanı, Paris Antlaşmasında Avrupa devletlerince onaylanmıştır. Bu savaş döneminde Osmanlı devleti, çok pahalıya mal olan Kırım Savaşını yürütebilmek için, Avrupalı müttefiklerinden, ödeme yeteneğinin çok üstünde borç para almak zorunda kalmıştır.

Güvenliğini Avrupa dengeleri içinde, "Hıristiyan devletlerle" yaptığı ittifaklarda arayan Osmanlı devleti, artık Hıristiyan tebaasını "millet-i mahkûme" statüsünde tutamayacağını farkına varmış ve müsavat (eşitlik) prensibini benimsemek zorunda kalmıştır. (Türköne 1994:61). 1856 Islahat Fermanının ilanından sonra müslim ve gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde huzursuzluk iyice artmaya başlamıştır. Lübnan ve Suriye'de olaylar uluslararası bir boyut kazanmış, Fuad Paşa'nın zamanında müdahalesi ve Osmanlı devletinin burada özerk bir yapı oluşturmayı kabul etmesi sonucunda, Lübnan-Suriye bunalımı atlatılabılmıştır.(Beydilli 1999:99). Girit'te Müslümanlar ile Rumlar arasında gerginlikler de iyice artmış, 1866'da ise adada ayaklanmalar başlamıştır. Girit olaylarına da müdahalelerde bulunan Avrupalı güçler, Girit meselesini uluslararası bir mesele haline getirmişler ve Osmanlı devletinden, Girit'te geniş çaplı idarî ve mülkî reformlarda bulunmasını istemişlerdir. Girit isyanı zorlu bir askerî operasyon, diplomatik faaliyetler ve bizzat Sadrazam Âli Paşa'nın adaya gelmesi ve geniş reformları yürürlüğe koyması sonucu bastırılabilmiştir. Girit'e verilen 14 Şubat 1868 tarihli Islahat Fermanıyla, adanın idaresi, Müslüman ve Rumların nüfus oranlarına göre temsil edilecekleri karma meclislere dayanan "özerk" bir yapıya kavuşturulmuş, idarî ve malî alanlarda köklü reformlara gidilmiştir.(Karal 1995:20-34).

19. yüzyılda reform hareketlerinin Tanzimat'la birlikte bütün alanlara yayılması, batılı fikirlerin Osmanlıya girmesi ve basının gelişmesi sonucu 1860'lardan itibaren Osmanlı devletinde bir aydın muhalefeti hareketi ortaya çıkmıştır.(Sarıay 1994:36). 1865'e doğru şekillenen ve Yeni Osmanlılar adı verilen bu hareketin öncüleri sayılan Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi aydınlar, aralarında fikir ayrılıkları bulunmakla beraber, genel olarak devletin kurtuluşunu anayasalı meşrutî bir yönetimin kurulmasında görmüşler, bu amaçla mevcut yönetime basın aracılığıyla muhalefet etmişlerdir. Özellikle Âli ve Fuad Paşaların, iç ve dış politikalarına karşı ağır eleştirilerde bulunan bu aydın muhalifler, gördükleri baskı sonucu yurdu terk etmek zorunda kalmışlar ve mücadelelerini yurt

dışında sürdürmüşlerdir.¹ Yeni Osmanlılar Avrupa'da buldukları yıllarda cumhuriyetçi ve milliyetçi fikirleri tanımışlar, ancak bu fikirleri doğrudan Osmanlı toplumu için "zararlı" buldukları için anayasalı meşrutiyet fikrini "İslamî kimlikle" savunmuşlardır. Yeni Osmanlılar ayrıca, bürokrasi üzerinde anayasal denetim, siyasî özgürlük ve modernlik ile gelenek arasında iyi bir denge kurulmasını da talep etmişlerdir. Yeni Osmanlıların etkisi, 1876 Kanun-ı Esasî'nin ilanı ile en üst seviyeye çıkmıştır.

1875 yılına gelindiğinde, Osmanlı devleti dış borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmiş, Osmanlı maliyesi iflasını ilan etmiştir. 1875'te Bosna'da başlayan isyan, 1876'da tüm Balkanlara yayılmaya başlamış ve Avrupalı büyük güçlerin karıştığı uluslararası bir bunalım halini almıştır. Yine aynı yılın ortalarına doğru Abdülaziz, düzenlenen bir darbe ile tahttan indirilmiş, yerine V. Murat geçirilmiştir.(Shaw 1983:206-207; Karal 1995:107-112). V. Murat "ruhî bunalım" ve "cünûn hali" sebebiyle üç ay sonunda tahtını kaybetmiş, yerine anayasal bir yönetime taraftar görünen Abdülhamit geçmiştir. Hanedanlıkta yapılan bu değişimler, Osmanlı devletini istikrarsızlığa sürüklemiş, bu kötü gidişi önlemek ve Avrupalı güçlerin Balkanlardaki reform taleplerine karşı koymak maksadıyla, Mithat Paşa ve arkadaşlarınınca hazırlanan Kanun-ı Esasi, 23 Aralık 1876'da ilan edilmiştir.(Tanör 1998:133; Kılıç 1999:355-360).

Bosna'da başlayan isyan, kısa süre içinde, Balkanların diğer bölgelerine de yayılmıştır. Sırbistan ve Karadağ'ın isyancılara destek vermeleri üzerine, Osmanlı devleti kendisine bağlı bu prensliklere müdahale etmek zorunda kalmış ve bu küçük isyan Osmanlı devleti ile ona bağlı devletler arasında bir savaşa dönüşmüştür. Balkanlardaki bu küçük isyanın bir savaşa dönüşmesi üzerine, Avrupalı büyük güçler bir konferansın toplanmasını ve sorunların bu konferansta halledilmesini istemişler, bunun üzerine İstanbul'da bir konferans toplanmıştır. Bu konferansta

¹ Yeni Osmanlılar için bk. (Mardin 1998; Sungu 1999).

Osmanlı devletinin, Avrupalı güçlerin Balkanlar için istedikleri ıslahatları ret etmesi üzerine, Rusya ile Osmanlı devleti karşı karşıya gelmiş, 24 Nisan'da Rusya'nın Osmanlı devletine savaş ilan etmesi ile de 93 Harbi başlamıştır. 93 Harbinin ağır bir yenilgiyle noktalanması safhasına girdiği dönemde Abdülhamit ilk önce Anayasa ve Meclis-i Mebusan'ın "baş mimarı" olan Mithat Paşa'yı sürgün etmiş (5 Şubat 1877), daha sonra da Mebusan Meclisi'ni dağıtmış (13 Şubat 1877), anayasayı yürürlükten kaldırmıştır.(Akarlı 1999:256-257). 93 Harbini sona erdiren Ayastafanos Antlaşması 3 Mart 1878'de imzalanmış, bu antlaşma ile Rusya Balkanlarda ve Doğu Anadolu yaylasında üstün bir duruma gelerek, İngiltere'nin imparatorluk yolunu tehdit eder duruma gelmiştir. İşte bu nedenlerle Avusturya ile İngiltere, Ayastafanos'un değiştirilmesi için Rusya'ya baskı yapmışlar, bu baskı sonucunda, Rusya ile Osmanlı devleti arasında 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmıştır.(Shaw 1983:238-240). Berlin Antlaşması ile fethedilen ve yüzyıllar boyunca "yurt edinilmiş olan geniş topraklar" elden çıkmış, Sırbistan, Karadağ ve Romanya müstakil birer devlet haline gelmiş, Ayastafanos Antlaşmasının yarattığı, sınırları Karadeniz'den Sırbistan'a, Romanya'dan Ege Denizine kadar uzanan büyük Bulgaristan; Makedonya, Şarkî Rumeli Vilayeti ve Bulgar Prensligi adı altında üçe bölünmüştür. Osmanlı devletinin elinde ise, Makedonya ile Arnavutluk kalmıştır. Bosna ve Hersek ise, Avusturya'nın idaresine terk edilmiştir.

"Dağılma ve genel perişanlık", Mısır'ın İngilizler (1882), Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle had safhaya varmıştır (1881). Dağılma, çözülme ve türlü felaketlerin yaşandığı bu dönemde II. Abdülhamit devletin bekasını müslim ve gayrimüslim tebaanın Osmanlılık fikri etrafında birleşmesinde değil, Müslümanların "Osmanlı saltanatı ve İslam Hilafeti"ne bağlanmasında görmüştür. Bu sebeple memleket içinde gereken tedbirleri almış, dış siyasette ise "İslam Birliği" kavramını yani Pan-İslamizmi benimsemiştir. II. Abdülhamit döneminde eğitim, idare, hukuk ve iletişim gibi bir çok alanda yeniliklere gidilmiş, daha önce yapılan yenilikler de genişletilmiştir. Batı tarzı okulların sayısının arttığı bu dönemde, ilk defa modernleşme, devlet ve yöneticilerin dışında halka ulaşmıştır.(Akarlı 1999:259-262; Georgeon 1999:266-272; Kodaman 1999:281-285).

Abdülhamit'in anayasayı bir tarafa bırakarak, "kişisel otoritesine" dayalı bir idare kurması, başlangıçta sayısal bir önem taşımayan meşrutiyet taraftarı "aydın" kesiminin tepkisine yol açmıştır. II. Abdülhamit döneminde önemli bir muhalefet oluşumu ancak 1889'da gizli bir cemiyet olarak "İttihad-ı Osmanî Cemiyeti"nin kurulması ile başlamış, bu cemiyet daha sonra sivil-asker geniş bir muhalif kesim tarafından temsil edilerek "İttihad ve Terakki" adını almıştır. 20. Yüzyıla, II. Abdülhamit iktidarında, modernite ve istibdat gerilimine giren Osmanlı devletinin var olma savaşı bu yüzyılda da devam etmiştir.

II. BÖLÜM:

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE FİKRÎ ATMOSFER

A-Modernleşme

Batıyı merkez alan ve bize özgü versiyonu ile “modernleşme” (Batılılaşma), 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı/Türk toplumunun soyut ve somut bütün etkinliklerini belirleyen ana süreçlerin başında gelmektedir.(Türkdoğan 1986:149; Akgül 1999:55). Osmanlı devletinin Batıya yönelişindeki en önemli etken, "devletin hükmetme yollarında uğradığı bozgun ve yıkımdır." 18. yüzyıl boyunca yoğunlaşan ve üst üste gelen askerî başarısızlıklar, "küffâra" karşı alınan bu yenilgilerin tekrar nasıl zaferlere dönüştürülebileceğine ilişkin soruları gündeme getirmiştir. Bu yenilgilere ve çürüyüşe karşı ilkin çareyi "şanlı" geçmişinde arayan Osmanlı yöneticileri, yenilgilerin ve çürüyüşün devam etmesi üzerine gözlerini "batıya ve batılı müesseselere" çevirmişlerdir.

Hakimiyet zaafı ilk defa savaş meydanlarında görüldüğü için, askerî alandaki restorasyon, değişimin manivelası durumuna gelmiştir. Askerî bir perspektifle başlatılan değişim ve modernleşme süreci, askerî alanın ihtiyaçlarına dönük olan, fakat daha değişik ve birbirleriyle bağlantılı diğer toplumsal alanlara doğru genişleyerek yaygınlaşmıştır.(Aktar 1993:12; Kara 2001:253). Bunun ilk göstergesi, önce orduya batıdan eğitmen getirmek, sonra batı tarzı askerî okullar kurmak, daha sonra da askerî kurumlara temel teşkil edecek mühendis okulları, tıp ve fen fakülteleri açmak şeklinde ortaya çıkan genişlemedir. Batı tarzı eğitim ve bilim bu kanalla Osmanlı bünyesine girmiş, sonra da sivil alana sıçramıştır.(Aydın 1992:39). Bu dönem Osmanlı eliti için askerî yenilgiler, toplumun ve devletin en hayati sorunu

olmuştur. Ordunun yenilgileri üzerine düşünmek ve tedbir aramaya girişmek, bütünüyle devlet sistemini "teşhis masasına" yatırmak demektir. Zira Osmanlı devleti dininden ahlakına, ekonomisinden maliyesine, bürokrasisinden diplomasisine kadar "devasa bir savaş makinesi" gibi organize olmuş bir yapı görünümündedir. Dolayısıyla ordunun yenilgisi, bütün bir dünya görüşünün, bir sistemin çökmesi demektir. Geriliğin askerî alanda tezahür edişi ve üst üste gelen yenilgiler, doğal olarak Osmanlı siyasal, toplumsal ve ekonomik düzenin sorgulanması zarureti ortaya çıkarmıştır.(Akgül 1999:126).

Bu sorgulamayı yapan devlet adamlarından biri olan Sadık Rıfat Paşa, Osmanlı devletindeki değişim gereğini ifade etmiştir¹. Devlet işlerinde "asır ve zamanın hükmünü ve ihtiyacâtını bilip ona göre hareket etmek" gerekmektedir. Zira "tabiat-ı beşeriyeye muhalif olan hüküm ve madde, daima, cari payidar olamaz... Hilaf-ı tabiat olan şey hiçbir zamanda iyi olamaz... Çünkü mizac-ı asr ve efkar-ı zamane çuşu hurşa gelmiş bir nehre benzer. Bu sebeple, "efkar-ı zamaneye tebaiyyet eden zevat, hem sür'atle ileri gider, hem de ser-menzil-i merama vasıl olur. 'Rüzgarın önüne düşmeyen âdem yorulur' denildiği gibi mizac-ı asra muhalif olan niyât ve efkarın fiile gelmesi ve gelse bile devam etmesi" mümkün değildir.(Kaplan 1988:38-39).

Osmanlı modernleşme projesi, baştan bir paket proje olarak tasarlanmamış, aksine, zamanla ve süreç içinde, olayların şekillenmesi ile düşünce ve önerilerin bir biri üzerine eklenmesi, bazılarının alt sınırlara düşmesi, bazılarının gündeme gelmesi, tercih edilmesi, bazılarının hiç uygulanma şansı bulmaması üzerine bina edilmiş, sonuçta bir karışım halinde ve kolayca yeniden tanımlanabilir özelliğini yitirmeksizin oluşmuştur.(Koçak 2001:73). Bu nedenle modernleşme iki yüz yılı aşkın bir süreç içinde kültürel ve tarihsel yaşantımızda ana etkenlerden biri olarak her zaman düşünce dünyamızda yer almıştır.

¹ Sadık Rıfat Paşa'nın Osmanlı Modernleşmesi üzerine düşünceleri için bk. (Durmaz 1998).

III. Selim zamanında başlayan sistemli modernleşme girişimleri, II. Mahmut döneminde hızlanarak devam etmiştir. (Kutluer 1992:153; Sarıay 1994:34;Çataltepe 1999:242-247; Zakia 1999:250-256). Reformların başarısını merkeziyetçiliğin güçlendirilmesinde gören II. Mahmut, öncelikle âyanları bertaraf etmiş, ardından ıslahatlar karşısında bir engel olarak gördüğü Yeniçeri Ocağını kaldırmıştır (1826). Diğer taraftan batılı anlamda modern okullar açan, Avrupa'ya öğrenci gönderen ve ilk Türkçe gazeteyi çıkaran II. Mahmut, "rasyonel çalışacak" yeni bir bürokrasi de kurarak modern tipte işbölümünü gerçekleştirmiştir. II. Mahmut'un kurduğu merkeziyetçilik ve bürokrasi Osmanlı devletinde iktidar bakımından çok yönlü bir değişikliğe yol açmıştır. Ayrıca bu dönemde Padişahın yanında, modernleşmeyi yürüten bir bürokrasi grubu da yetişmeye ve Osmanlı yönetiminde söz sahibi olmaya başlamıştır. (Karpat 1996:34; Akgül 1999:129).

1839 senesinin 3 Kasım günü "Koca Reşit Paşa" tarafından okunan Hatt-ı Hümayun ile Osmanlı devleti "yaşayabilmek için kuvvetlenmek, kuvvetlenmek için yeni şartlara intibak etmek" gereğini duymuş ve daha önce modernleşme için giriştiği reformları kesin bir şekilde sokmak istemiştir.(Oba 1995:175-176). Bilindiği gibi Tanzimat, Osmanlı-Türk toplumunda yaklaşık iki yüzyıldan beri süregelen reform ya da ıslahat ihtiyacı, eğilim ve girişimlerinin, teoriden pratiğe intikal edişinin önemli bir aşamasıdır. Bu dönem, modernleşme olgusunun, kökten bir kopuş olmasa bile kendisini meydana getiren coğrafyada yaklaşık bin yıllık geleneği; inanma ve yaşama biçimini, kültürü, kısacası toplumsal yapıyı, üretim ve tüketim biçimlerini ve toplum modeline kadar her şeyi kökten "nitel" bir değişime uğratan bir zaman dilimi olmuştur.(Akgül 1999:27).

Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre, "Tanzimat devrinin ilk ideolojisi medeniyetçiliktir... Tanzimat'tan sonra ilk ideoloji cristallisation'u bu kelimenin etrafında olmuştur."(Tanpınar 1997:152). İmparatorlukta 19. yüzyıl boyunca ortaya

çıkacak Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi bütün fikir akımlarının temelinde bu zihniyet yatar. Tanzimat dönemi kullanımında “medeniyet” her şeydir, her şeye kadir, kendisinden bir din gibi bahsedilen, din haline getirilen bir kavramdır.(Çetinsaya 2001:55-56). Tanzimat yazarları için medeniyet, her türlü maddî ve manevî ilerlemedir, her türlü ilerlemenin ön şartıdır. Medeniyetteki ilerlemenin sonu yoktur. Peki medeniyet ve terakkinin ölçüsü ne olacaktır? Fuat Paşa'ya göre “artık önemli olan çok terakki etmek değil, fakat kesin olarak Avrupa'nın öteki ülkeleri kadar terakki etmektir.” Avrupa'da söz sahibi olabilmek için terakki yolunda Avrupa ülkelerine yetişmeli ve hatta onlarla yarışılmalıdır.(Akarlı 1978:1-2). Tanzimat, devlet adamları için medeniyet ve terakkinin en önemli eserlerinden biri, temel tabîî ferdî hakların teminat altına alındığı, iktidarın keyfi yönetiminin sınırlandırıldığı, kanun hakimiyetinin sağlandığı bir "hukuk" devletidir. Böyle bir hukuk devleti kurmak sihirli bir el gibi devleti kurtarmanın, gayrimüslim milliyetçiliğinin ve dış müdahaleleri önlemenin bir çaresi olarak görülmüştür.(Çetinsaya 2001:59).

Tanzimatçıların önemli iki temel hedefi olmuştur. Birincisi, Avrupa'nın temsil ettiği medeniyet seviyesine ulaşmaktır. Bu amaçla Tanzimat'tan sonra girilen bütün reformlarda Avrupa'yı model olarak almak esas olmuştur. Devlet mefhumu, bürokratik teşkilat, ordu, eğitim, ticaret ve ceza kanunları, hatta kısmen mahkeme teşkilatı da Avrupa örneğine göre düzenlenmiştir.(Sarıay 1994:38). Tanzimat'ın ikinci temel hedefi ise imparatorlukta yaşanan bütün unsurları bir arada tutacak dayanışmayı yaratmak olmuştur. Osmanlıcılık olarak adlandırılan bu proje, modernleşme ile birlikte imparatorluğun yıkılışına değin Osmanlı devletinin resmî politikası olmuştur.

Tanzimat reformları "batıcı bürokrat sınıfın" ve paşaların ön plana çıkmasını sağlarken, 1860'ta imparatorlukta bir “aydın muhalefeti hareketinin” de oluşmasına yol açmıştır. Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan bu grup, modernleşmenin algılanma tarzı ile Müslüman halkı rencide eden uygulamalara karşı çıkmakta idi.

Modernleşme projesi, onlara göre, yeniden gözden geçirilmeli ve geçmişte yapılan yanlışlardan ve abartılardan kaçınılmalıydı.(Koçak 2001:73). Yine onlara göre, modernleşme projesi taklitçilikten kurtarılmalı, Osmanlı toplumunun mevcut özelliklerine göre yeniden ve doğru bir şekilde uygulanmalıydı. Bu amaçla mücadelelerini sürdüren Yeni Osmanlılar, 1876 yılında Padişaha Anayasayı ilan ettirmişler, kendi modernleşme düşüncelerinde önemli bir yeri olan Meşrutî yönetimin kurulmasını sağlamışlardır. 1877'de başlayan Rus savaşının akabinde ise, iktidarı II. Abdülhamit'e kaptırarak, modernleşme projelerine uygulama alanı ve zamanı bulamadan devlet yönetiminden uzaklaştırılmışlardır.

II. Abdülhamit döneminde de Tanzimat'la birlikte resmî siyaset haline gelen modernleşme süreci devam ettirilmiştir. Eğitim, idare, hukuk ve iletişim gibi bir çok alanda yenilikler yapılmış, daha öncekiler de genişletilmiştir. Bu dönemde modernleşme, devlet ve yöneticilerin dışında ilk defa halka ulaşarak kendisine yeni bir etkinlik alanı açmıştır.

Modernleşme hareketleri sonuç itibarıyla devletin ömrünü uzatmıştır. Ancak Osmanlı devletinin temeli sayılan geleneksel müessese ve fikirleri sarsacak değişik kavram ve fikirleri de beraberinde getirmiştir. Tanzimat, Osmanlı-Türk toplumunun "tarihsel kırılma düzleminde" bir odak noktası olmuş, batının bilimsel, siyasal ve sosyal kültürünü Osmanlı sınırları içine aktarma, devlet ve idare mekanizmasını geleneksel yapının dışına çıkarmaya yönelik girişimlerin "merkezi" konumuna gelmiştir.(Türköne 1993:73; Eryılmaz 1992:12). Tanzimat safhası, dış ve tarihî zorlukların da dayatmasıyla, hayatî bir mesele halinde algılanan modernleşme olgusunun her alanda somutlaştığı bir periyot olmuştur.

Medeniyetini sürdürmek isteyen Osmanlı devleti ve toplumu, Avrupa karşısında farklı bir tarihsel ve toplumsal dünyayı temsil etmesine rağmen, toplumsal yapısını kendi dinamikleri çerçevesinde sağlıklı bir şekilde dönüştüremediği için,

Avrupa'nın yaşadığı ve ürettiği tecrübenin "yapay olarak tüketicisi" olmak zorunda kalmıştır.(Akgül 1999:138-139). Avrupa'nın "aşındırıcı etkisine" maruz kalan Osmanlı devleti ve toplumu, toplumsal yapısının temel sabitleri üzerinde kendisini tekrar üretmeyi başaramamış, bu nedenle toplumda bir zihniyet kaosu ve çatışması günümüze değin yaşana gelmiştir.

B-Osmanlılık

Osmanlı devleti, geniş bir coğrafyada çeşitli din ve milliyetlere mensup insan topluluklarını, "millet sistemi" olarak adlandırılan toplum düzeni içinde yüzlerce yıl yönetmeyi başarabilmiştir. Fransız İhtilaliyle ortaya çıkan ve Napolyon'un Avrupa'yı istilası ile bütün kıtaya yayılan milliyetçilik prensibi, Osmanlı devletinde 19. yüzyılın başlarında Sırp isyanları ile kendisini göstermiş, Mora'da çıkan Rum isyanı ile de ilk başarısını kazanmıştır.(Hanioğlu 1985:1383-1384; Sarımay 1990:19).

Başta Rusya olmak üzere Avrupalı güçlerin desteğiyle bağımsızlığını kazanan Rumların bu başarısı, Osmanlı devleti bünyesinde yaşayan diğer topluluklara da örnek teşkil etmiş, Sırlar, Rumenler, Bulgarlar ve yüzyılın sonlarına doğru Arnavutlar imparatorluğa karşı bağımsız millî devletlerini kurma yolunda mücadeleye girişmişlerdir. Milliyetçi ve ayrılıkçı bu girişimlerin önüne geçerek devleti dağılmaktan ve yıkılmaktan kurtarmak isteyen Osmanlı idarecileri, din ve milliyet farklarını aşan ve tüm Osmanlı topraklarına aynı anda hitap eden, daha sonra Osmanlılık olarak da adlandırılacak olan politikayı uygulamaya koymuşlardır.

Tanzimat idareci ve aydınları, Osmanlı vatanı ve hanedanına bağlılık temeli üzerinde bir Osmanlı milleti yaratmayı amaçlamışlardır. "İttihad-ı Osmanî" olarak da

adlandırılan bu proje, iki farklı (ama birbirini tamamlayan) teklif içermektedir. Birinci teklif hukukî eşitlik ve temel haklar formülüdür. İmparatorlukta yaşayan bütün unsurlara kanun önünde eşitlik verilir ve temel hakları sağlanırsa devlete bağlı kalacakları varsayılmıştır. Fakat bir süre sonra bunun tek başına yeterli olmayacağı ortaya çıkmış, Kırım Harbi sonrasında Tanzimat reformlarının genel bir değerlendirilmesi yapılarak gayrimüslimlere tanınan haklar genişletilmiş ve Islahat Fermanı ilan edilmiştir. İkinci teklif, sosyal ve ekonomik kalkındırma formülüdür. Buna göre, gayrimüslimlerin sosyal ve iktisadî durumları iyileştirilirse, devlet bu bölgelere gerekli hizmeti götürürse devletten şikayet etmek için herhangi bir sebepleri kalmaz, devlete bağlı kalırlardı. Nitekim bu formüle uygun olarak Bab-ı Âli 1860'larda kaynaklarının büyük bir bölümünü gayrimüslim bölgelerine ayırmış; en iyi valilerini Balkanlara göndermiş, Balkan vilayetlerinde yollar, köprüler ve okullar yaptırılmıştır. Aynı zamanda karma bir eğitim sistemi ve kamu hizmetinde fırsat eşitliği yaratılarak Hıristiyanlar sisteme entegre edilmeye çalışılmıştır.(İnalçık 1943:32-44; Sarıay 1994:19; Çetinsaya 2001:264-265). Bu politikalarla bir yandan Osmanlı milleti yaratılmak istenirken, öte yandan gayrimüslimler konusunda Rusya'dan ve Avrupa'dan gelen baskıların da ortadan kalkacağı düşünülmüştür.(Kara 2001:255).

Osmanlıcılığın en kapsamlı uygulaması Midhat Paşa'nın Tuna vilayeti valiliği sırasında gerçekleştirilmiştir. Tuna vilayeti dahilinde Osmanlıcı uygulamalar sadece gayrimüslimlerin yerel idare meclislerine temsilci yollamasıyla sınırlı kalmamış, yerel dilde haberlerin de yer aldığı vilayet gazetesi yine bu dönemde yayınlanmaya başlamıştır. Midhat Paşa tarafından açılan Islahhanelerde (Sanayii Mektepleri) müslim ve gayrimüslim çocuklara bir arada eğitim verilmiş, böylelikle Osmanlı vatandaşlarının birbirleriyle kaynaşması yolunda, eğitim aracılığıyla önemli bir adım atılmıştır.(Somel 2001:98-99).

Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla gayrimüslimlere tanınan haklar; ülkedeki Müslüman ahaliyi, ikinci sınıf vatandaş durumuna geçirirken, Batılı devletlerin

himayesine girmiş olan gayrimüslimleri imtiyazlı ve neredeyse dokunulmaz vatandaşlar durumuna getirmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar, bizzat Saraydan kaynaklanan "baş döndürücü" israf, Kırım Savaşından sonra alınan dış borçlar, ülkedeki Müslüman vatandaşları kendi yönetimlerine karşı gayri memnun hale getirmiştir.(Sarıay 1994:18; Türköne 1994:238; Karpat 1996:35-36; Çetinsaya 2001:265). Tanzimat'la birlikte batılı fikirlerin Osmanlı'ya giriş kanallarının artması ve basının gelişmesi sonucu, 1860'larda imparatorlukta bir aydın muhalefet hareketi belirmeye başlamış, 1865'e doğru şekillenen ve Yeni Osmanlılar olarak da bilinen bu hareketin öncülüğünü yapan Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi, Tanzimat idarecilerinin sıkı merkezîyetçi siyasetlerine ve keyfi idarelerine karşı basın yoluyla muhalefet etmişler, cılız ve yeni oluşmaya başlayan Osmanlı kamuoyunun temsilcisi olmuşlardır.(Kuran 1997:245; Karakaş 2000:20).

Yeni Osmanlılara göre, gayrimüslim ayrılıkçılığının önüne geçmenin yolu, meşrutî idareye geçmek olarak görülmüştür. Onlara göre eğer bir anayasal düzene geçilir, bir parlamento açılır, Hıristiyan azınlıklara siyasî eşitlik de sağlanırsa ayrılıkçılığın önüne geçilebilirdi. Bu dönemde Yeni Osmanlıların temsilcilerinden olan Namık Kemal, Osmanlı toplumunu hukukta birbirine eşit, çıkarda ortak, fakat dinde ve ırkta birbirinden ayrı parçaların birleşmesinden meydana gelmiş bir heyet olarak tanımlamış, yaklaşık 600 yıldır sürdürülen bu niteliğin bundan sonra da sürdürüleceğine inancını belirterek, en az hukuksal eşitlik ve çıkarda ortaklık gibi etkenlerin yanında onlar kadar bir başka birleştirici etkenin de "ortak vatan" inancı olduğunu söylemiştir.(Oran 1988:22, Ülken 1998:97; Mardin 1998:92; Somel 2001:105). Ortak vatan ideali çerçevesinde Osmanlı milleti yaratmaya çalışan Yeni Osmanlıların Osmanlılık politikası, karşı çıktıkları Tanzimat idarecilerinin politikalarıyla benzerlik göstermiş, hatta o zamana değin bir "pragmatik önlemler dengesi" olarak uygulanan Osmanlılık politikasına Yeni Osmanlılarca "meşrutîyetçi"bir çerçevede entelektüel bir seviye kazandırılmıştır.(Somel 2001:115).

Yeni Osmanlılar gibi Âli ve Fuad Paşalar, devletin kurtuluşunu Osmanlılık siyasetinde ve müsavat prensibinin tam anlamıyla uygulanmasında görmüşlerdir. Âli Paşa'ya göre, devletin temellerini pekiştirmek için tek ilaç, "bütün tebaanın din ve mezhepten başka hususlarda birbirleriyle kaynaştırılması" idi. Lakin Âli ve Fuad Paşalar, meşrutiyetin gerekliliği konusunda Yeni Osmanlılarla aynı fikirde olmamışlardır.(Çavdar 1992:19-31; Çetinsaya 2001.70).

Yeni Osmanlıların yayınları neticesinde, başta İstanbul olmak üzere, İmparatorluğun büyük şehirlerinde hürriyet ve meşrutiyet taraftarı bir kamuoyu teşekkül etmiş, Midhat Paşa ve ordu komutanlarının yaptığı hükümet darbesi neticesinde, meşrutî yönetim yolunda hızlı adımlar atılmış, 1876 yılında Anayasalı Meşrutî sisteme geçilmiştir. Kanun-ı Esasî ve toplanan ilk Osmanlı Parlamentosu Osmanlılık ideolojisinin zirvesi olmuş, ancak ayrılıkçı millî hareketlerin önüne geçilememiştir. Avrupa'nın desteğini alan Hıristiyan unsurlar Tanzimat Fermanı, onun açılımı sayılan Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyet'le ilan edilen Kanun-ı Esasi çerçevesinde, Osmanlılık kimliğini aşarak sahip oldukları eşitlik statüsünü "bağımsızlık tutkusuna" dönüştürmüş, bütün eşitlikçi girişimleri, kendi millî benliklerini bulmada ve bağımsız devletlerini kurmada araç olarak kullanmışlardır. Osmanlılık fikrinin İmparatorluğun bütünlüğünü sağlamaya yetmeyeceği anlaşılınca; Osmanlı devletinin yıkılışına kadar resmî yaklaşım, Osmanlılık olarak kalmakla beraber, yeni birlik odakları Osmanlı fikir dünyasında ve idaresinde dillendirilmeye başlamıştır.

C-İslamcılık

1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Kanun-ı Esasî, kurumlar ve siyasal yaşam düzeyinde, teorik bir liberalleşme süreci başlatmıştır. Medenî hakların genişletilmesi, bütün tebaanın eşit statüye kavuşturulması yolundaki

düzenlemeler ve laik karakterli reformlar, "Müslüman halk nazarında dinden uzaklaşmanın ve imparatorluğun yıkılışının bir göstergesi olarak algılanmıştır".(Akgül 1999:205; Çetinsaya 2001:265).

Sosyo-kültürel alandaki değişme, yeni çıkarılan kanunlar ve yeni kurulan mahkemeler, geleneksel hukuk ve adalet sistemini alt üst etmiş, yapılan yeni düzenlemelerle, toplumun bütün fertleri kanun önünde eşit hale getirilmiştir. Bu bağlamda dinî kodlar ve mahkemeler periferi konuma düşmüş, geleneksel yapı ve ilişki sisteminin aksine, Hıristiyan ve Yahudi topluluklar, Müslümanlarla birlikte eşit haklara ve statülere sahip birer Osmanlı vatandaşı konumuna gelmişlerdir.(Miguel 1991:477; Akgül 1999:217).

Dış ilişkilerde uyguladığı denge siyaseti gereği Avrupa'daki gelişmelere sıkıca bağlı kalan, üstelik malî durumunu iyileştirmek için de, aynı devletlerin maddî desteğine muhtaç olan Osmanlı idaresinin, imparatorluğun çeşitli unsurlarının tümü üzerinde uyguladığı müsavatchı (eşitlikçi) politika, Osmanlı toplumunun Müslüman kanadında tepkiyle karşılanmıştır. Osmanlı idaresinin uygulamaya koyduğu müsavatchı politika ve bu politika sonucu gayrimüslimlere verilen yeni imtiyaz ve haklara karşı "İslamî muhalefet", halk arasında gittikçe yayılmaya başlamış, Osmanlı devletinin bazı eyaletlerinde bu hoşnutsuzluk, gayrimüslim tebaaya karşı şiddetin de uygulandığı isyanlara dönüşmüştür.(Türköne 1994:61). İlk örgütlü İslamî tepki ise liderliğini Nakşî bir Şeyhin yaptığı gizli bir cemiyetin faaliyetleri olmuştur. Kuruluş aşamasındaki bu gizli cemiyet 1859 yılında bir ihbar sonucu ortaya çıkarılmış, cemiyetin liderleri ve üyeleri Kulelide yargılanarak cezalandırılmışlardır.(İğdemir 1937:34).

Namık Kemal başta olmak üzere bir çok Osmanlı aydını müsavatchı politikaların getirdiği bu eşitsizliğe karşı tepki göstermişler ve bu politikalar karşısında "moral bozukluğu içine düşmüş olan Müslümanları", İslam reformizmi

çerçevesinde aydınlatmaya ve İslam birliği etrafında toplamaya çalışmışlardır.(Türköne 1994:68; Lewis 2000:338-339 Kara 2001:254). Namık Kemal ve Ali Suavi geleneksel İslamî anlayışı, modern zamanların verili şartlarına uydurma gayretleriyle İslamcılığa dönüştüren ilk teorisyenler olmuşlar, yayınladıkları makaleler ve eserleriyle Osmanlılık veya İttihad-ı İslam düşüncesinin formülasyonlarını siyasal, sosyal ve hukukî zeminde tartışmaya açmışlardır.(Türköne 1994:271; Akgül 1999:206).

Avrupa karşısında tarihinin hiçbir döneminde bu derece baskı ve küçümsemeye uğramayan İslam dünyasının kendi medeniyetine olan "öz güveni sarsılmış", nesnelleşen modern dünyada, Müslümanlar varlıktan bilgiye, ahlaktan siyasete, kozmolojiden bilime kadar dünyalarını, yeni baştan inşa etmeye çalışmışlardır.(Akgül 1999:197). Bu yeni inşa faaliyetinde temel referans kaynağı yine İslam dini olmuş, modern dünyanın fikirleri, kurumları, hayat biçimi ve kültürü İslam dini ile uzlaştırılmak istenmiştir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren, Avrupa'nın çok yönlü emperyalizmine, oryantalizmine ve meydan okumasına karşılık İslam dünyasında, din merkezli "pragmatik" ve "işlevsel yönleri ağır basan" bir karşı hareket oluşmaya başlamıştır. "İslamcılık" olarak adlandırılan bu ideolojik hareketin, ana belirleyicisinin din olmasına karşılık, kitleselleşme noktasında kullandığı araçlar ve argümanlar, modern dünyaya ait olmuştur. İslamcılık düşüncesi, toplumsal tabanı oluşturmak için dönemin iletişim araçları olan gazetelerden ve mecmualardan azamî ölçüde yararlanılmıştır. Yine bu dönemde, ulemanın yanında iletişim araçlarını kullanan ve geniş kitlelere hitap eden, aynı zamanda modern dünyayı da tanıyan İslamî bir aydın sınıfı ortaya çıkmaya başlamıştır.(Akgül 1999:199-200).

Batılı devletler tarafından sömürgeleştirilen veya sömürgeleştirilmek tehlikesi ile karşı karşıya kalan Müslüman bölgelerin temsilcileri, İslam dünyasının halifesi

sıfatını taşıması nedeniyle Osmanlı padişahından yardım talebinde bulunmuş; bu çerçevede İstanbul'a elçiler göndermiş, halife adına kendi bölgelerinde hutbeler okutmuşlardır.(Türköne 1994:145-146; Lee 1999:363-371; Eraslan 1999:373-376). Bu gelişme, başta Osmanlı padişahı olmak üzere, Osmanlı idarecilerinin ve kamuoyunun dikkatini bu bölgelere çekmiş, giderek dünya "İslam dayanışması" fikri olgunlaşmaya başlamıştır.

Baskıya maruz kalan Müslümanların yardım talepleri, Osmanlı devletinde heyecanla karşılanmış, eskinin "ihtişamlı", "şevketli" günleri Osmanlı dünyasında insanların hayallerini tekrar süsleyerek, İttihad-ı İslam (İslam Birliği) fikri karanlık günlerden çıkışın "sihirli sözcüğü" olmuştur. Kırım Savaşı, Hindistan'daki ayaklanmalar, Güneydoğu Asya Müslümanlarının sömürgecilere karşı verdiği mücadeleler, Rus ve Çin emperyalizmi karşısında Orta Asya hanlıklarının yardım talepleri, Girit ayaklanması sırasında büyük güçlerin taraflı politikaları, İttihad-ı İslam politikasını besleyen ve destekleyen etkenler olmuşlardır. (Lewis 2000:339; Çetinsaya 2001:265). Yeni oluşmaya başlayan Osmanlı basını ve aydını, İslam dünyasında yaşanan bütün bu gelişmelere kayıtsız kalmamış, gazetelerde ve dergilerde Müslüman bölgelerinden gelen haberler yerini almaya başlamıştır.

Berlin Antlaşması (1878) sonrası, iktidarını iyice pekiştiren II. Abdülhamit, imparatorluğun geleceğini, müslim ve gayrimüslim tebaanın Osmanlılık fikri etrafında birleşmesinde değil, Müslümanların Osmanlı saltanatı ve İslam hilafeti etrafında birleşmesinde görmüştür.(Eraslan 1992:28; Sarıay 1994:66; Kuran 1997:62). İslamcılık düşüncesi çerçevesinde iç ve dış politikada icraata girişen II. Abdülhamit'in bu girişimleri başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerce kaygıyla karşılanmış, II. Abdülhamit'in Pan-İslamist bir politika peşinde koştuğu fikri, Avrupa gazetelerinde ve siyasî çevrelerde işlenmeye başlanmıştır.(Berkes 1973:320). İktidarı boyunca İslamcılık fikrini destekleyen II. Abdülhamit, ülke içerisinde İslam dini ve şeriatını tekrar ön plana çıkartmış,

tarikatlara ve dinî gruplara, ülke dışından gelen İslamcı düşünörlere maddî ve manevî destek sağlamıştır¹.

Dış politikada uygulanan Pan-İslamist politika Osmanlı devletine karşı yürütölen saldırgan politikaları, kısa bir süre de olsa dengelemiş, Osmanlı devletinin dünya üzerindeki ağırlığını "göstermelik" de olsa bir nebze artırmıştır. İç politikada yürütölen İslamcılık anlayışı, ülke sınırları içinde bulunan Müslümanları bir arada tutmayı amaçlamış ve bu amaç çerçevesinde ortak bir Müslüman kimliği yaratılmak istenmiştir. Ancak Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı, iç politikada yürütölen İslamcılığın başarısızlığının belgesi olmuştur. Düşünsel alanda ise İslamcılık, günümüze kadar gelen bir düşünce hareketi olarak mevcudiyetini korumuştur. Bu dönemde yapılan tartışmalar, ileri sürölen düşünceler ve ortaya konan dünya görüşleri, günümüze kadar gelen İslamcılık düşüncesinin alt yapısını oluşturmuştur.

D-Türkçölük

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı devletinin çeşitli din ve milliyetlerden meydana gelen kozmopolit yapısı içinde bir tepki ve kendini bulma akımı olarak doğan Türkçölük, ilkin Osmanlı Türk aydınları tarafından dil ve tarih çalışmalarıyla Osmanlı düşünce dünyasının gündemine getirilmiştir. Türkçölük, Batılı örneklerinde olduğu gibi kuruluş aşamasında küçük bir aydın grubu tarafından ele alınıp incelenen, kültürel yönü ağır basan bir hareket iken, zamanla geniş kitlelere hitap eden bir ideolojiye dönüşmüştür.(Sarımay 1990:23).

¹ II.Abdülhamid dönemi İslamcılık ideolojisi için bk. (Landau 2001).

19. yüzyılda Türkçülüğün Osmanlı devletinde ortaya çıkmasından önce Avrupa'da Türklere dair iki hareketin belirdiği görülmektedir. Birincisi, "Turquerie" ya da "Turkofilya" olarak adlandırılan "Türk Hayranlığı"dır. Fransa'da yaygın olan bu akımın özünde; Avrupalı kültür ve sosyete çevrelerinin, Türk elışı ve dekoratif sanatlarına, Avrupalı ressamların Türk yaşamı ve tarihine ilişkin tablolarına, şair ve filozofların Türk ahlakını öven eserlerine, heves ve merakları yatmaktaydı. (Muhammetdin 1988:25-26; Gökalp 1996:5-6). Avrupa'da gelişen ikinci hareket "Tuquerie" hareketinden daha önemli olan "Türkoloji" ilmidir.

Batı Avrupa, 19. yüzyılda kurmuş olduğu dünya egemenliğine dayanarak, Batı-dışı toplumların denetimini ve zenginliklerin işletilmesini kendisinin üstleneceği yeni bir düzen oluşturma çabası içine girmiş, bu çerçevede kendi kültürü dışında yer alan toplumlar ve topluluklar hakkında belli bir düzen ve bilimsel bir disiplin içinde bilgi elde etme ihtiyacı duymuştur.(Karakaş 2000:90). Bu ihtiyaçtan doğan ve gelişen oryantalizm, günümüze değin "batının doğuyu anlama ve ona hakim olma aracı olarak kullandığı" en önemli silahlardan biri olmuştur.(Said 1995:10).

18. yüzyıldan itibaren Avrupalı oryantalistler (müsteşrikler) Çin, İslam ve daha sonra Türk kaynakları üzerinde çalışmalar yapmış, eserlerinde Türklerin Osmanlılardan önce büyük bir medeniyet kurduklarına, dil ve tarih zenginliklerine dikkat çekerek Türk tarihinin karanlıkta kalmış devirlerini aydınlatmaya başlamışlardır. (Lewis 1960:10).

Batıda Türklerle ilgili yapılan çalışmaların tarihi 4. yüzyıla kadar inmektedir. 4. ve 6. yüzyıllar arasında yaşayan Ammianus, Marcellinus, Priskos, Apollinnaris, Sidanious, Jerdenes, Prokopios, Meriandros, Protektor ve Gregorius de Tours gibi yazarların, daha sonra da 9. ve 11. yüzyıllarda yaşayan Konstantinus Parphyrogennetos ve Anne Kommenna gibi tarihçilerin eserleri Batıda Türkler hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar olmuşlardır.(Yazı Kurulu 1961:1).

18. yüzyıldan itibaren Batılı şarkiyatçılar, Çin, İslam kaynakları üzerinde çalışmalarını yürütürlerken, Türklerin İslam tarihi öncesi dönemlerini aydınlatacak kaynaklara ve belgelere ulaşmışlardır. Zamanla Türkler üzerine incelemeler yoğunlaşıp bağımsız bir dal haline gelmiş ve Türkoloji biliminin temelleri atılmıştır. Josep de Guignes, Abel Remusat, Sitanislas Julien, Heinrich Julius Kloploth, Edward Chavannes, Wilhelm Thomsen, Vilhelm Radloff, Arthur Lumely Davis, Leon Cahun ve Vambery Armin (Lewis 1960:10; Orkun 1977:30-39; Sarıay 1994:49; Oba 1995:124; Kushner 1998:18) Türkoloji üzerine çalışan başlıca bilim adamları olmuşlardır.

Batıda başlayan Türkoloji çalışmaları, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devletinde de yankı bulmuş, Batılı Türkologların eserleri bu dönemde özellikle yabancı dil bilen küçük bir azınlık tarafından takip edilmeye başlanmıştır. Batılı Türkologların çalışmalarından haberdar olan bir kısım Osmanlı aydını da Türk dili ve tarihi üzerine yapılan bu çalışmalardan yararlanarak yeni eserler vücuda getirmişler, Türk dilini ve tarihini Osmanlı aydınlarına ve halkına tanıtmayı amaçlamışlardır.

Türkçülük; Tanzimat döneminde, kültürel milliyetçilik çerçevesinde ele alabileceğimiz sade bir dil yaratma çabaları ile gündeme gelmiştir. Tanzimat reformları ve eğitimin halk arasında yayılması için yazı dilinin herkesin anlayabileceği şekilde sadeleştirilmesi yolunda ilk girişimi Mustafa Reşit Paşa yapmıştır. Tanzimat devlet adamlarının dile karşı duydukları bu ilgi, 1851’de kurulan “Encümen-i Daniş”e Osmanlı dilinde reform yapmak ve özellikle dildeki Türkçe unsurları geliştirmek için hazırlattırılan “Kavaid-i Osmanî” ile devam etmiştir. (Sarıay 1994:68-69).

Osmanlı devletinde Türkçülük hareketinin başlatıcısı olarak kabul edilen Ahmed Vefik Paşa, Batıdaki Türkoloji çalışmalarından da yararlanarak, Türk dili ve tarihi üzerine incelemelerde bulunmuştur. Ahmed Vefik Paşa, “Lehçe-i Osmanî” adlı sözlüğün giriş kısmında (Ahmed Vefik Paşa 1876:6-7) Türklerin ve dillerinin yalnız Osmanlı ve Osmanlıca ile sınırlı olmayıp Asya’dan Avrupa’ya kadar uzanan büyük ve eski bir ailenin en batıdaki kolu olduğuna dikkat çekmiştir. Ahmed Vefik Paşa bu giriş yazısında ayrıca Türk dünyasının sınırını çizmiş, böylelikle Türk coğrafyasını Türk alemine ilk gösteren kişi olmuştur. Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Türkî”sinin büyük bölümünü Osmanlı lehçesine çeviren Ahmed Vefik Paşa, bu çalışması ile Osmanlı aydınına, Türklerin tarihinin sırf Selçuklu ve Osmanlı devleti ile sınırlı olmadığını göstermiştir (Lewis 1960:10; Heyd 1979:124; Akçura 1998:31-32; Sarıay 1994:68; Ortaylı 1995:211; Kuran 1997:76). Türkler hakkında Osmanlı devletinde liguistik ve tarihî çalışmaların başlatıcısı olan Ahmed Vefik Paşa ile aynı dönemde Türkoloji ile ilgilenen bir başka kişi de asıl adı Konstanty Polkozic Borzecki olan Leh asıllı Mustafa Celaleddin Paşa’dır. 1848’de Rusya’ya karşı Polonya bağımsızlığı için çarpıştıktan sonra, Osmanlı devletine sığınmak zorunda kalan Celaleddin Paşa, daha sonra Müslüman olmuş ve Osmanlı tabiiyetine girmiştir. Osmanlı ordusunda görev verilen Celaleddin Paşa, 1861 yılında “Les Turcs Anciens et Modernes” (Eski ve Yeni Türkler) adlı kitabını yayınlamıştır. Fransızca yayınlanan bu eserinde Celaleddin Paşa, Türklerin Avrupalılara yakın bir ırk olduğunu ileri sürmüştür. Bu ırka Turco-Ariyen adını veren Celaleddin Paşa, Fransız, Alman, Rus ve Leh kaynaklarına dayanarak Turco-Ariyen etnolojisini filoloji ve liguistik yönünden ispata çalışmıştır. Mustafa Celaleddin Paşa’nın bu eseri Türklük hakkında Avrupa kaynaklarından yararlanılarak yazılan ilk kitap olması nedeniyle Türkçülük hareketinde önemli bir yere sahip olmuştur (Berktaş 1985:2458-2459; Kuran 1997:77; Akçura 1998:32-33).

Türkçülük düşüncesine önemli katkıda bulunan diğer bir kişi de Süleyman Paşa’dır¹. Abdülaziz döneminde askerî okullar nazırı olan Süleyman Paşa, Serasker

¹ Süleyman Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Tevetoğlu .705-731).

Hüseyin Avni Paşa tarafından askerî okullara has bir genel tarih hazırlamasına memur edilmiş, bu görevini yerine getirmek amacıyla “Tarih-i Alem” isimli eserini yazmaya başlamış, ne yazık ki eserini tamamlamaya ömrü yetmemiştir (Akçura 1998:49). Tarih-i Alem’in “İlkçağ” kısmı, 1876’da V. Murat döneminde basılmış ve yayınlanmıştır. Tarih-i Alem adlı eserinin bir bölümünü İslamiyet’ten önceki Türk tarihine ayıran Süleyman Paşa, bu bölümde Davids vede Guignes’in eserlerine dayanarak İslamiyet’ten önceki Türklerin tarihini anlatmıştır. Bu bölüm tüm eserin 5/7’sini oluşturmasıyla da ilgi çekmiştir. Bu zamana kadar yazılmış genel tarihlerde, Türklerin İslamiyet’ten önceki dönemlerine çok az yer ayrılmışken, ilk kez bu eserde bu kadar geniş yer ayrılmıştır. Modern Türk tarihçiliğinde İslamiyet’ten önceki Türklerin tarihini konu alan bu ilk eser, II. Abdülhamit döneminde yasaklanmış ve askerî okullar müfredatından kaldırılmıştır. (Tural 1978:21; Heyd 1979:125; Akçura 1998:54; Lewis 2000:345).

Yine bu dönemde Osmanlı devleti, Orta Asya’da yaşayan Türk topluluklarındaki bazı edip ve dervişlerle de temas kurmuş, Orta Asya’dan gelen dervişler İstanbul’da tekkelerini devam ettirebilmişlerdir. Bunların en önemlisi Özbekler Tekkesi’dir. 1860 ve 1870’lerde bu tekkenin şeyhliğini yapan Süleyman Efendi 1882’de “Lügat-ı Çağatay ve Türk-i Osmanî” adlı bir kitap yazarak Osmanlı okurlarına Çağatayca’yı ve Doğu Türklerini tanıtmıştır. (Lewis 1960:10, Sarıay 1990:25, Kuran 1997:78; Akçura 1998:54; Kushner 1998:21).

Batıdaki Türkologlarla Osmanlı devletindeki Türk aydınları arasında Türklük şuurunun uyanmasında önemli rolü olan Osmanlı devletindeki bu ilk Türkçülük hareketi, büyük ölçüde kültürel boyutta olmuş, bu hareketin öncüleri aynı zamanda siyasette Osmanlı milliyetine ve İslam Birliğine önem vermişlerdir. (Sarıay 1990:26; Akçura 1998:58).

Tanzimat döneminde başlayan ilmî Türkçülük, II. Abdülhamit döneminde tarih, dil ve kültür alanlarında eserlerin yayılmasıyla gelişmeye devam etmiştir. (Sarınay 1990:27). Osmanlı devletinde Türk aydınları arasında Türkçülüğün yayılması yavaş fakat süreklilik arz eden bir şekilde olmuştur. Ahmet Mithat Efendi “Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide”, Mizancı Murat “Tarih-i Umumî” adlı eserleri ile Osmanlı ve İslamiyetten önceki Türk tarihine dikkat çekmiştir.(Kuran 1997:78; Akçura 1998:81; Kushner 1998:24-25).

Osmanlı Türkçesine liguistik açıdan büyük katkılar sağlayan dilci ve ansiklopedist Şemseddin Sami, makalelerinde Türkçe’yi överek bu dilin güzelliğini ve büyüklüğünü Osmanlı dünyasına duyurmuştur. “Kamus-ı Türkî” adlı eseri ile açıkça Türkçecilik yapan Şemseddin Sami, Ahmed Vefik Paşa’nın Osmanlıca ve Türkçe üzerine söylediklerini makalelerinde bir kez daha tekrar etmiş, Paşa’nın sözlük çalışmasını geliştirerek Türkçe’nin en büyük lügatini kaleme almıştır.

Avrupa metotlarıyla çalışmalarını yürüten Necip Asım Bey, Leon Cahun’un “Asya Tarihine Giriş”ini, doğu kaynaklarından aldığı bilgilerle genişleterek tercüme etmiştir. Bu eser, Ziya Gökalp’in tabiri ile “her tarafta Türklüğe dair eğilimleri”(Gökalp1996:10) uyandırmış, Türkçülük hareketinin gelişmesinde önemli fikrî etkenlerden biri olmuştur.(Oba 1995:128; Lewis 2000:345).

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, “Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri” adlı eserinde Türklerin İslam medeniyetinde oynadıkları rolü ortaya koymuştur. 1893 yılında Ahmet Cevdet Bey, İstanbul’da “İkdam” gazetesini çıkarmaya başlamış, bu gazetede yazan Şemseddin Sami, Veled Çelebi ve Necip Asım, Türk dilinin araştırılması ve yazı dilinin sadeleştirilmesi hareketini başlatmış ve önemli mesafeler katetmişlerdir. İlk defa “Türk Gazetesidir” başlığı ile çıkan *İkdam*’ın kültürel Türkçülüğün yerleşmesinde ve Osmanlı devletinde Türk milliyetçiliği fikrinin tanıtılmasında önemli bir yeri olmuştur.(Sarınay 1990:27; Akçura 1998:85-87).

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Türkçülük hareketi Rusya'dan gelen göçmenlerle beslenerek kuvvetlenmiştir. Volga, Orta Asya, Azerbaycan ve Kırım'dan gelen Rus liseleri ve üniversitelerinde eğitim görmüş, Pan-Slavizm hareketi ve mistisizmle karşılaşmış, batılı düşüncelere yabancı olmayan bu göçmenler, Türkçülük hareketine yeni bir kan getirmiş ve Pan-Türkizm cereyanını başlatmışlardır. İsmail Gaspralı, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Turan, Ahmet Ağaoğlu Türkçülük hareketine yeni bir ivme kazandıran kişiler olmuşlardır.(Zenkovsky 1971:21-22; Devlet 1985:12-16).

Gayrimüslimlerin, milliyetçi ve ayrılıkçı hareketleri, Avrupalı büyük güçlerin, devleti yıkma girişimleri, imparatorluk bünyesinde bulunan Türkleri, millî benliklerini bulma yolunda harekete geçiren etkenler olmuşlardır. Ülkeyi bir arada tutmaya çalışan politikaların da birer birer iflas etmesi, zamanla Türkçülük hareketinin halk ve aydınlar arasında yayılmasına ve yönetimde muhatap bulmasına neden olmuştur.

III. BÖLÜM:

AHMED VEFİK PAŞA'NIN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

A- Doğumu ve Öğrenim Hayatı

Ahmed Vefik Paşa 1818 (1233)'de¹ İstanbul'da doğmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın dedesi Divan-ı Hümayun'un ilk Müslüman tercümanı olan Yahya Naci Efendi'dir². Babası ise Hariciye Nezareti Tercüme Odasından başlayarak sefaret tercümanlığı ve maslahatgüzarlığı, daha sonra da Bab-ı Seraskeri Tercüme Odası

¹ Ahmed Vefik Paşa'nın doğum tarihi için 1813'ten 1823 yılına kadar çeşitli tarihler gösterilmektedir. Ahmed Vefik Paşa'nın torunu Fahrünnisa hanımın "Osmanlı Tarih ve Müverrihleri (Ayine-i Zurefâ)" adlı eser (Cemâleddin1314) içinde yer alan, dedesi için yazdığı Tercüme-i Hâl'de, Paşa'nın doğum tarihi olarak 3 Temmuz 1823 tarihi yazılmış, bu tarih daha sonraki bir çok çalışmada Ahmed Vefik Paşa'nın doğum tarihi olarak gösterilmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın 1831'de Mühendishane-i Berri Hümayuna başlaması, 1834'te babası ile beraber gittiği Paris'te Saint-Louis Lisesine kaydolması ve 1837 yılında Bab-ı Âli Tercüme odasında memuriyete başlaması, 1823 tarihinin Ahmed Vefik Paşa'nın doğum tarihi olamayacağını göstermektedir. Çeşitli araştırmacıların gösterdiği tarihler arasında Mehmet Zeki Pakalın'ın "Son Sadrazamlar ve Başvekiller" isimli çalışmasında gösterdiği 1818(23 Şevval 1233) tarihi, doğum tarihleri arasında bize en tutarlı tarih olarak gözükmektedir. (Pakalın 1942:46).

² Ahmed Vefik Paşa'nın dedesi Yahya Naci Efendi, Mühendishane-i Berri-i Hümayunda matematik hocası iken, Rum İsyanından dolayı, devlette Rum tercümanlara itimat ve güven kalmaması üzerine Divan-ı Hümayunda, Frenkçe evrakın tetkik ve tercümesi ile görevlendirilmiş, 23 Nisan 1823'te de Divan-ı Hümayuna resmen tercüman olarak tayin edilmiştir. Tercümanlığın yanında, istidatlı gençlere yabancı dilleri öğretme görevi de verilen Yahya Naci Efendi böylelikle ileride Osmanlı yönetiminde önemli roller üstlenecek olan kişilerin yetiştiği Tercüme Odasının temellerini atan kişilerden biri olmuştur. (Şanizâde Ataullah Efendi 1291:33-35). Yahya Naci Efendinin, Bulgaristan asıllı bir dönme olduğunu söyleyen Şanizâde, Ahmed Vefik Paşa'nın da Bulgarzâde olduğunu ağzından işittiğini kitabında yazmış, bu eserden hareketle Bernard Lewis, İlber Ortaylı, Yalçın Toker gibi bir çok araştırmacı Yahya Naci Efendinin Rum asıllı bir dönme olduğunu belirtmişlerdir. (Lewis 2000:88-89; Ortaylı 112; Toker 1998:8). Ahmed Vefik Paşa'nın torunu Fahrünnisa hanımın yazdığı Tercüme-i Hâl'de, dedesinin dönme olduğu reddettiğini, kendisinin ve atalarının Türk ve Müslüman olduğunu söylediğini yazmaktadır. (Cemâleddin 1314:126). İbnülemin Mahmut Kemal İnal ise, Son Sadrazamlar adlı eserinde " Bu bahiste hakkı kelâm, elbette Şanizâde'nindir. Onun kavli sahihi vech ile 'Rumiyülasıl Bulgarzâde' olmak, Paşa'nın şanına asla şeyn vermez 'rumiyasıl' olan bu zât hayatı müddetince 'Türkiyülasıl' olanlardan ziyade Türklük gayretini gütmüş ve Türklüğe hizmet etmiştir." demektedir. (İnal 1987:651).

Müdürlüğü gibi memuriyetlerde bulunmuş olan Ruhiddin Mehmet Efendi'dir¹.(İnal 1982:651; Tanpınar 1941:207; Pakalın 1942:45; Tansel 1964:118).

Ahmed Vefik Paşa, kısa bir süre Sibyan Mektebine devam ettikten sonra, 1831'de vaktiyle dedesi Yahya Naci Efendi'nin de hocalık yapmış olduğu Mühendishane-i Berrî-i Hümayuna kaydolmuş, ancak babasının Paris Büyük Elçiliğine sefaret katibi olarak atanması üzerine, 1834'te babasıyla birlikte Paris'e giden Ahmed Vefik Paşa'nın Mühendishane-i Berrî-i Hümayundaki eğitimi yarım kalmıştır. Paris'te Saint-Louis Lisesine başlayan Ahmed Vefik Paşa, bu lisede üç yıl öğrenim gördükten sonra, babasının görevinin sona ermesi üzerine 1837'de yurda dönmüştür.(Ertaylan 1932:6; Uraz 1944:3; Yesari 1952:1286; Güray 1966:9-10; Akün 1984:143).

Paris'te Saint-Louis Lisesinde öğrenci iken Ahmed Vefik Paşa dil öğrenme yeteneği ile hocalarını şaşırtmış ve onların hayranlığını kazanmıştır. Fransızca'yı bir Fransızdan ayırt edilemeyecek şekilde güzel ve doğru konuşan Ahmed Vefik Paşa, Paris'te Fransızca öğrenmekle kalmamış, İtalyanca'yı da öğrenmiştir. Bu dönemde eski dillere de merak saran Ahmed Vefik Paşa, Lâtinceyi ve Eski Yunanca'yı da öğrenmiştir.(Ertaylan 1932:6-7).

Gençlik yıllarının ilk dönemlerinde batılı ve liberal bir eğitim alan Ahmed Vefik Paşa, Paris'te bulunduğu süre zarfında tiyatroya da ilgi duymuş, Paris'te Moliere'in eserleri başta olmak üzere bir çok tiyatro oyununu seyretmiştir. Saint-Louis Lisesinde Alexandre Dumas-Fils ile de sınıf arkadaşı olan Ahmed Vefik Paşa'nın resmî olarak öğrenimi 1837'de yurda döndükten sonra son bulmuştur.(Akün 1984:144).

¹ Ahmed Vefik Paşa ile Abdülhak Hamid'in babası olan ünlü tarihçi Hayrullah Efendi kardeş çocuklarıdır. Ruhiddin Mehmed Efendi, Hayrullah Efendi'nin annesi olan Hasenatullah hanımın ağabeyidir. (Akün 1984:143).

İlk kurulduğu dönemden itibaren Tercüme Odası, bir devlet kurumu olmanın yanında, bünyesine giren insanların eğitildiği ve çeşitli özelliklerle donatıldığı bir eğitim kurumu da olmuştur. 1837’de Tercüme Odasına memur olarak giren Ahmed Vefik Paşa da bu kurumda devlet bürokrasisinin işleyişi ile tanışmış, bilgi ve kültürünü bu kurumda genişletip donatarak, geleceğin parlak diplomat ve bürokratlarından biri olmuştur.

B-Memuriyet Hayatı

Memuriyet hayatına 1837’de Tercüme Odası birinci sınıf hulefahği rütbesi ile başlayan Ahmed Vefik Paşa, bu odada üç yıl görev yaptıktan sonra, 21 Şubat 1840’ta râbia rütbesine yükseltilerek Londra Büyük Elçiliğine sefaret kâtibi olarak atanmış, 1842 yılında ise, özel bir görevle Sırbistan’a gönderilmiştir. Bu görevinden başarıyla dönen Ahmed Vefik Paşa, 1500 kuruş maaşla Tercüme Odası Birinci Sınıf Hulefahği ile Yolcu Pasaportları Muayene Müdürlüğü görevini bir süre beraber yürütmüş, 1843 yılında ise tabiiyet işlerini çözmek için İzmir’e gönderilmiştir.(Tansel 1964:119; İnal 1982: 652)

1845 yılının sonlarına doğru İstanbul’a dönen Ahmed Vefik Paşa’nın rütbesi saliseye, maaşı da 2000 kuruşa yükseltilerek Tercüme Odası Mümeyyizliğine terfi ettirilmiştir.(Pakalın 1942:47). 1847 yılında Osmanlı Devletinin ilk Salnamesini hazırlama görevi Ahmed Vefik Paşa’ya verilmiş, bu eser batılı müelliflerce alâkayla karşılanmış, aynı yıl Bianchi tarafından Fransızca’ya tercüme edilmiştir.(Akün 1984:151). Ahmed Vefik Paşa, Anadolu’ya yerleşmek isteyen Türk dostu

Lamartine'e verilecek çiftlik meselesini halletmek için, 1848 yılında Lamartine'nin dostu ve vekili olan Charles Rolland'la birlikte Aydın'a görevli olarak gitmiş, bu görev dönüşü ise, 4000 kuruş maaşla Mütercimi Evvel rütbesine tayin edilmiştir.(Ahmed Refik 1925:3-23; Güray 1966:10; Uraz 1944:3).

1849 yılında Macar mültecileri meselesini çözmekle görevlendirilen Ahmed Vefik Paşa, aynı yılın aralık ayında, Fuad Paşa'nın yerine Memleketyn (Eflak-Boğdan) Fevkâlade Komiserliğine atanarak, 1850 yılının başında İstanbul'dan Bükreş'e hareket etmiştir. Macar ve Leh mülteciler konusunu, başarılı diplomatik görüşmeler ve ikna turlarıyla halleden Ahmed Vefik Paşa, Bükreş'te, Rus generalleri ve temsilcileri karşısında, Osmanlı Devletinin hukukunu ve çıkarını başarıyla savunmuş, Rus ordularının işgal altında tuttıkları Memlekeyn topraklarını en kısa zamanda boşaltmalarını sağlamıştır. Bükreş'te bulunduğu bu süre zarfında, olaylara daha iyi nüfuz edebilmek amacıyla Romence'yi dahi öğrenen Ahmed Vefik Paşa, Fuat Paşa'dan farklı olarak, asilzadeler yerine, sıradan halkın yanında yer almış, böylelikle Rumen halkını Osmanlı tarafına çekmeyi başarabilmiştir.(Tansel 1964:119; Korkmaz 1987:88).

1851 yılında Encümen-i Daniş'in kırk üyesinden biri olan Ahmed Vefik Paşa (Cevâd 1338:47), 15 Haziran 1851 tarihinde Tahran Büyük Elçiliğine tayin edilmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın İran Büyük Elçiliğine atanmasını devrin vakanüvisi olan Lütü Efendi şöyle yazmaktadır.

"İran sefiri Sami Efendinin lüzumu azlile yerine tercime odası hulefayı mütehayyizanından Ahmed Vefik (esbak başvekil) ulâ sınıfı, ulâ rütbesi ve Büyük Elçilik unvanı ile tahran sefaretine tayin ve izam olundu." (Ahmed Lütü 1306a: 18).

Ahmed Vefik Paşa, yeni vazifesine bir yıllık bir gecikme ile gitmiş, bu nedenle Encümen-i Daniş'in ilk toplantılarına katılabilmıştır.(Akün 1984:145). Hassas bir dönemde İran'a Büyük Elçi olarak tayin edilen Ahmed Vefik Paşa, bu görevi sırasında, Osmanlı Devletini, İran'da en iyi şekilde temsil etmiştir. Rus ve İngiliz Büyük Elçilerini dahi kışkandıracak kadar İran Şahı'nın teveccühünü kazanan Ahmed Vefik Paşa, İran hükümetinin tüm itirazlarına rağmen, Osmanlı Büyük Elçiliğine Türk bayrağının çekilmesini sağlamış ve protokolde Osmanlı Devletinin ağırlığını, diğer büyük elçiliklere hissettirmiştir. (Ertaylan 1932:9;Yılmaz 1990:152).1854 yılında İran'da Osmanlı Devletine karşı yapılan Rus entrikalarına başarıyla karşı koyan Ahmed Vefik Paşa, kendi tabiri ile " İran'ı Osmanlı Devleti için tamamen kazanılmış bir savaş meydanı" haline getirmiştir. (Matei 1972:81).

1854 yılının Eylül ayında, İran'dan izinli olarak ayrılmak üzere iken Ahmed Vefik Paşa, Bağdat ve Kürdistan sınır bölgesini teftişle görevlendirilmiş, bu bölgede teftişlerini tamamladıktan sonra İstanbul'a hareket etmiştir. Kasım 1854'te İstanbul'a dönen Ahmed Vefik Paşa, 8 Ocak 1855 tarihinde 22000 kuruş maaşla Meclis-i Valâ üyeliğine tayin edilmiş ve ikinci rütbe Mecidî nişanı ile ödüllendirilmiştir. Bu kurumun Muhakemat dairesi reisliğine atanan Ahmed Vefik Paşa, ceza ve muhakemet kanunlarının yeniden yazılması görevini üstlenmiştir.(Pakalın 1942: 51-52).

14 Mart 1857 yılında Balâ rütbesi ve 25000 kuruş maaşla, Deavî Nazırlığına atanan Ahmed Vefik Paşa, iş sahiplerine karşı tutumundan ve usulsüz muamelelerde bulunduğu yolundaki şikayetlerden dolayı görevinden alınmış, tekrar 15000 kuruş maaşla Meclisi Valâ üyeliğine tayin edilmiştir. Deavî Nazırlığından Ahmed Vefik Paşa'nın alınma sebebini Lütfi Efendi tarihinde şöyle yazmaktadır:

" Ahmed Vefik Paşa'nın şiddet-i mizacı ve erbab-ı mesalih ve medyunlara ilan muamele-i badiresi ifrat üzere olup, halefinin hali ise (halefi Masarifat Nazırı Muhtar Bey) büsbütün bunun hilâfi idi. Bu iki zatın zamanı nezaretlerinde ikisinden dahi memnun ve müteşekkir olanlar olmalıdır. Fakat ciheti başkadır. Birinde dayinler, diğerinden medyunlar müteşekkir olmak gerekir intiha." (Ahmed Lütüfi 1306b:119).

1860 yılının başında, Paris'e Büyük Elçi olarak atanan Ahmed Vefik Paşa, elçilik yaptığı kısa süre içerisinde, Osmanlı Devleti ve çıkarlarını en iyi şekilde korumuş ve temsil etmiştir. 1860'ta başlayan Lübnan-Suriye olayları sırasında gösterdiği dirayetli ve cesur davranışlar sonucu, bu meselenin, Osmanlı Devletinin başına daha büyük sorunlar açılmadan sonuçlanmasını sağlayan Ahmed Vefik Paşa, III. Napolyon'un baskısı sonucu, 20 Ocak 1861'de Büyük Elçilik görevinden Bâb-ı Âli'ce alınmıştır. (Koçu-Akbay 1958:478; İnal 1982:654-660). Lübnan-Suriye olayları için toplanan konferansa Osmanlı Devletinin Fevkalâde Murahhası sıfatı ile katılan Ahmed Vefik Paşa, 19 Mart 1861'de imzalanan antlaşmaya Osmanlı Devleti adına imza koymuş, Şubat 1861'de Meclisi Valâ üyeliğine tekrar tayin edilmiştir. (Pakalın 1942:55).

23 Ekim 1861 yılında 30000 kuruş maaşla Evkâf Nazırlığına tayin edilen Ahmed Vefik Paşa, bu görevinde kaldığı altı ay boyunca vakıflardaki yolsuzluklar üzerine cesurca gitmiş, Süleymaniye Camii'nde sürdürülmekte olan tamir ve restorasyon işlerini hızlandırarak caminin en kısa zamanda tekrar ibadete açılmasını sağlamıştır. Cami tekrar ibadete açıldığında (15 Şubat 1862) ikinci rütbeden Osmanî nişanı ile ödüllendirilen Ahmed Vefik Paşa, 29 Mayıs 1862'de yeni kurulan Divân-ı Âli-i Muhâsebat başkanlığına tayin edilmiştir.(Akün 1984:146; İnal 1982:661).

Sırbistan'da ortaya çıkan kanlı olaylar hakkında 20 Haziran 1862 yılında, tahkikât yapmak amacıyla Belgrad'a gönderilen Ahmed Vefik Paşa, Belgrad'da kaldığı iki ay süresince bozulan düzeni tekrar sağlamış (Tercüman-ı Ahval, 6 Muharrem 1279: no.78) ve Sırp Beyi Mihal'i sorumlu tutan raporunu hazırlayarak Bâb-ı Âli'ye göndermiştir. Dönüşünden sonra, altı ay kadar daha Divân-ı Muhâsebat Başkanlığı görevinde bulunan Ahmed Vefik Paşa, 26 Şubat 1863 yılında Meclis-i Valâ üyeliğine bir kez daha tayin edilmiştir.(Tansel 1964:126).

2 Nisan 1863 yılında 35000 kuruş maaşla Anadolu Sağ Kol Müfettişliğine tayin edilen Ahmed Vefik Paşa, bu görevi esnasında özellikle Bursa'nın imâr işleriyle ilgilenmiştir. Geniş çaplı imâr faaliyetleri yanında idarî bozukluklar ve çeşitli yolsuzlukların üzerine giden Ahmed Vefik Paşa, yaptığı çalışmalar ve teftişlerden dolayı, menfaati bozulan bir kısım memur ve eşrafın tepkisiyle karşılaşmış, halkı da yanlarına alan bu kişiler, Ahmed Vefik Paşa hakkında soruşturma açılmasını sağlamışlardır. Bu durum karşısında Osmanlı yönetimi, müfettişi teftiş için yeni bir müfettiş görevlendirmek zorunda kalmıştır.(İnal 1982:665).

2 Ekim 1864'te bütün müfettişliklerin lağv edilmesi üzerine, Ahmed Vefik Paşa İstanbul'a gelmiş, ancak kendisine yeni bir görev verilmeyerek, 5000 kuruş maaşla emekliye sevk edilmiştir. Fuad Paşa, Rüşdü Paşa ve Âli Paşanın sadâretleri zamanında yedi yıl gibi uzun bir azil dönemi yaşayan Ahmed Vefik Paşa, azline sebep olan Âli Paşa'nın ölmesi (12 Eylül 1871) üzerine sadrazamlığa atanan Mahmud Nedim Paşa tarafından, 25 Eylül 1871 yılında birinci rütbe Mecidi nişanı verilerek Rusûmat Eminliğine getirilmiştir. Bu yeni görevinde dört ay kalan Ahmed Vefik Paşa, 26 Ocak 1872 yılında Sadâret Müsteşarlığına atanmıştır. Bu görevinde de dört ay kadar kalan Ahmed Vefik Paşa, 16 Mayıs 1872'de bu kez de Maârif Nazırlığına atanmıştır.(Pakalın 1942:65-70). Ahmed Vefik Paşa'nın altı ay sürdürdüğü bu görevi sırasında yaptığı işler hakkında Mahmud Cevad eserinde şöyle yazmaktadır:

" Köy mekteplerine karşılık tedariki, Süleymaniye Vakfı dairesinde müstakil, bir Darü-l Muallimini Sıbyan küşadı, vilayet merkezlerinde birer Maarif Meclisi teşkili ve bilhassa iptidaî tahsile ehemmiyet verilmesi gibi hususatla iştigal olunmuştur." (Abdü'n Nâfi Cevad 1338:127)

5 Aralık 1872 yılında Şura-yı Devlet üyeliğine seçilen Ahmed Vefik Paşa, bu görevine dokuz ay kadar devam etmiş, bu görevinden ayrıldıktan sonra memuriyet hayatının ikinci azil dönemi de başlamıştır. 5 Şubat 1877 yılına kadar sürecek bu azil döneminde Ahmed Vefik Paşa, 22 Temmuz 1876 yılında, Osmanlı Devletini temsilen Petersburg Fünûn ve Sanayî Sergisine katılmış, 1876 yılının Eylül ayında toplanan, Petersburg Orientalistler Kongresinde, Osmanlı Devletini temsil etmiş ve ayrıca Türk-Tatar seksiyonun başkanlığını da yapmıştır. (Ertaylan 1932:14; Güray 1966:13; Toker 1998:13).

5 Şubat 1877'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın ilk başkanı olarak atanan Ahmed Vefik Paşa, bu görevini bir dönem devam ettirmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın Meclis-i Mebusan başkanlığı sırasında gösterdiği yönetim, yerli ve yabancı bir çok kişice despotça bir yönetim olarak adlandırılmış, Paşa'nın vekillere karşı sergilediği davranışlar ve sözler insanlarda şaşkınlık ve hayret uyandırmıştır. (Washburn 1911:13; Kurat 1968:166; Lewis 2000:167). Ahmed Vefik Paşa'nın Meclis-i Mebusan'ı yönetmesi hakkında İbnül Emin Mahmud Kemal eserinde şöyle demektedir:

"Diğer taraftan Reis paşanın, meb'uslara karşı gösterdiği âmirane ve dürüştane hareketler, bir mektep hocasının yaramaz çocuklara ve bir zabitin, kumandasındaki acemi neferlere tatbik ettiği muamelelerden farkı olmadığını,

meb'usların sözlerini bazen istihfaf ve istihza ile karşıladığını,müzakere salonundan riyaset odasına gidince kapuyu kapatarak kendi kendine kahkaha ile gülüb meb'usların bazı nutuklariyle eğlendiğini, padişahın, kendini riyasete getirmesi, tab'an müstebid, hadid ve şedid olduğün meb'usları devletin her işine karışdırmamak, her isdediklerini söylemeğe meydan vermemek ve onları âdeta memur gibi kullanmak maksadından ileri geldiğini iddia edenler bulunduğu gibi Vefik Paşa'nın, ilk defa teşkil edilen ve azası muhtelif milletlere mensub ve fikir ve emelleri başka cihetlere matuf eşhasdan mürekkeb olan böyle büyük bir meclisde müzakerelerin intizam ile ceryanına dikkat ve zabtu rabtın muhafazasına gayret ile karışıklıklara meydan vermediğine ikrar edenler de vardır." (İnal 1982:669).

Ziya Paşa ve arkadaşlarının kurdukları Hediye-i Askeriyye Cemiyeti, Ziya Paşa'nın, Suriye Valiliğine tayin edilip, İstanbul'dan uzaklaştırılması üzerine, başkansız kalmış, bu cemiyetin başkanlığını da, 8 Şubat 1877'de Ahmed Vefik Paşa üzerine almıştır. Cemiyete üye olan Namık Kemal, Ebüzziyâ Tefvik gibi şahıslar, Ahmed Vefik Paşa'nın başkan olması üzerine cemiyetten ayrılmışlar, cemiyet bir süre yaşadıktan sonra yine Ahmed Vefik Paşa tarafından kapatılmıştır. (Akün 1984:147).

24 Ağustos 1877 yılında 30000 kuruş maaşla Edirne Valiliğine atanan Ahmed Vefik Paşa, bu görevinde dört ay kaldıktan sonra, rahatsızlığı dolayısıyla görevinden ayrılmış, iki ay sonra da ikinci çalışma dönemine girmiş olan Ayan Meclisine üye olmuştur. Ahmed Vefik Paşa, 30000 kuruş maaşla 11 Şubat 1878'de ikinci defa Maarif Nazırlığına tayin edilmiştir. (Tansel 1964:127).

4 Şubat 1878'de Dahiliye Nazırlığı da kendi üzerinde olmak üzere Ahmed Vefik Paşa, Başvekil unvanı ile hükümet başkanlığına getirilmiştir. Ahmed Vefik Paşa'yı yakından tanımış ve maiyetinde çalışmış olan Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat* adlı eserinde Paşa'nın sadaret teklifi üzerine ileri sürdüğü şartlar hakkında şunları söylemektedir:

" Ahmed Vefik Paşa Mabeyni Hümayuna celb ile tebşiri sadaret olundukda bu bariganı tahammül için üç şartı mühim arz eyledi ki birinci sadaret namının Başvekalete tahvilile mes'uliyeti vükelâ usulünün vaz'ı, ikincisi Damad Mahmud Paşa'nın Tophane Müşürlüğinden ve Said Paşa'nın Dahiliye Nezaretinden azlile nezareti mezkûrenin Başvekalete ilâveten kendu uhdesine tevcihi, üçüncü mesalihi umumite üzerine vukubulacak ma'ruzatına makamı saltanatı seniyyeden müsaade olunmaması maddeleri idi. " (Mahmud Celâleddin 1909:61).

93 Harbinin ağır yenilgisiyle, ülkenin bitkin düştüğü bir zamanda hükümet başkanlığına getirilen Ahmed Vefik Paşa, iktidarının ilk günlerinde Meclis-i Mebusan vekillerinin şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, *'Tebeddul-i Menasib Sadaret-Başvekalet'* başlıklı yazısında, Ahmed Vefik Paşa ile Meclis-i Mebusan vekilleri arasındaki sürtüşmeyi şöyle anlatmaktadır:

"Sadrazam unvanının Başvekile tahvili Kanunu Esasinin metnine saraheten mugayir olduğundan kanunu mezkûrun lâfzan olsun tarafı padişahiden böyle hodbehod tağyirini Meclisi Meb'usanda ehemmiyetli bir muhalefete ma'ruz oldu. O zaman mesmuumuz olduğuna göre Ahmed Vefik Paşa bizzat şubeleri dolaşarak izahat vermiş ve nizamı lâfziden

ibaret olan bir meseleyi dağlandırmamalarını tavsiye ve ziyade ısrar ederlerse 'müşterek bir felâket hazırlayacaklarını ve kuyularını kendi elleriyle kazacaklarını' ifade ve ifham eylemiş ise de meb'usanın bir çoğuna isga etdirememiş idi." (Şeref 1920:261).

93 Harbinin hesabını sormak isteyen mebusların muhalefeti ülkeyi kaosa sokacak bir şekil almaya başlamış, eleştiriler Sarayı da içine alacak şekilde genişlemiştir. Mebuslar, Anayasada Başvekalet olmadığını ileri sürerek, Ahmed Vefik Paşa'nın hükümetini tanımak istememişler, Meclisle hükümet arasındaki bu gerginlik, Sarayı da içine de alarak iyice genişlemiş ve bir devlet krizi halini almıştır. Meclisi itidale davet eden Ahmed Vefik Paşa, bu durumun Meclisin kapanmasına sebep olacağını bildirdiği halde vekiller yatıştırılmamış, Ahmed Vefik Paşa, başvekilliğinin dokuzuncu günü, 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı padişahın da arzusuna uyarak devresinin bitmesine bir ay kala faaliyetlerinin geçici olarak tatil edildiği kaydı ile kapatma kararını almak zorunda kalmıştır. Ertesi gün de II. Abdülhamit'in iradesinin tebliğ edilmesiyle meclis resmen dağılmıştır. (Pakalın 1942:80-81; Akün 1984:148; Kocabaş 2001:304).

Rus askerlerinin İstanbul kapılarına dayandığı, iki yüz bine yakın muhacirin İstanbul'a geldiği, devlet hazinesinin tamtakır olduğu, azınlıkların kıpırdandığı bir dönemde başvekil olan Ahmed Vefik Paşa, zor günlerin adamı olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır. Padişahın payitahtı Bursa'ya taşıma girişimine engel olmuş, İstanbul'a gelen muhacirlerin Anadolu'ya yerleştirilmesini sağlamış, İstanbul'u içinde bulunduğu açlık ve kaos ortamından kurtarmıştır. (İnal 1982:671-672; Washburn 1911:13). Ayastefanos görüşmelerinde, Rusların istediği İmparatorluk donanmasına ait zırhlıların verilmesini de önleyen Ahmed Vefik Paşa, bir kısım ricalle işbirliği yapıp Sultan Veliâht Reşad Efendi'yi tahta çıkarma tertibinde bulunduğu iftirasıyla jurnallenmiş, 18 Nisan 1878'de II. Abdülhamit tarafından azledilmiştir. (Mahmud Cemâleddin 1909:129-130).

İngiliz Büyük Elçisi Layard, Ahmed Vefik Paşa'nın Berlin Kongresine Başmuraahhas olarak katılması için girişimlerde bulunmuş, ancak bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. (Kurat 1968:118). Ahmed Vefik Paşa, on aylık bir azil döneminden sonra 4 Şubat 1879'da Bursa'ya vali olarak atanmıştır. (Tansel 1964: 127).

Ahmed Vefik Paşa, Bursa'da geçirdiği üç yıl boyunca şehrin gerek mimarî açıdan gerekse kültürel açıdan çehresini değiştirmiştir. Harap durumda olan, başta sultan camileri ve türbeleri olmak üzere bir çok ibadethaneyi tamir ettirmiştir.(Toker 1998:14; Ertaylan 1932:15-18). Çoğu harap durumda olan mektepleri tamir ettiren Ahmed Vefik Paşa, yeni mekteplerin de açılmasına önayak olmuştur. Bursa'nın imâr planı üzerine ciddiyetle eğilen Paşa, bir çok çıkmaz sokağı yıktırması, yolları genişleterek bu yolları birbiriyle bağlantılı hale getirmiştir.(Tansel 1964:130-131; Korkmaz 1987: 85-86; Yılmaz 1990:153-154).

Bursa'ya katkısı imârla sınırlı kalmayan Ahmed Vefik Paşa, şehre bir de tiyatro binası yaptırmıştır. Bu tiyatrodan İstanbul'dan getirttiği sanatçılara, çoğu kendisi tarafından çevrilen ya da adapte edilen oyunları oynatmıştır. (Sevengil 1961:119). Halka tiyatro sevgisi ve alışkanlığı kazandırmak isteyen Ahmed Vefik Paşa, bir dönem devlet memurlarının tiyatroya gitmelerini de zorunlu hale getirmiştir. Ahmed Vefik Paşa, nev'i şahsına münhasır durumundan, İstanbul Hükümetinin inisiyatifi dışında başına buyruk davranışlarından dolayı 16 Ekim 1882'de görevinden azledilmiştir.(İnal 1982:686-691; Pakalın 1942: 102-104).

30 Kasım 1882 yılında ikinci defa Başvekil olan Ahmed Vefik Paşa'nın bu seferki başvekilliği iki gün sürmüştür. Bu kısa başvekillik Ahmed Vefik Paşa'nın son memuriyeti olmuş, öldüğü gün olan 1 Nisan 1891'e kadar Rumelihisarı'ndaki harap

köşkünde münzevi bir hayat sürmüştür. (Arseven 1953:13; Güray 1966:14; Akün 1984:149). Rumelihisarı'ndaki Kayalar Mezarlığına defnedilen Ahmed Vefik Paşa'nın, hangi mezarlığa defnedileceği tartışma konusu olmuş, dönemin gazetelerini bu konu birkaç günlüğüne de olsa işgal etmiştir.

Ahmed İhsan Bey, Ahmed Vefik Paşa'nın ölümünden sonra, Paşa'nın resmini *Servet-i Fünun*'a koymak ve hakkında bir şeyler yazmak istemiştir. Ancak bu dönemde müslümanların resimlerinin, gazetelere ve mecmualara konması yasak olduğundan, Ahmed İhsan Bey'in bu isteği sansüre takılmıştır. Bunun üzerine Ahmed İhsan Bey, Ahmed Vefik Paşa'nın resmini alarak, dönemin Dahiliye Nazırı olan Münir Paşa'nın yanına gitmiş, resme bakıp gözleri yaşaran Münir Paşa da, resmin *Servet-i Fünun*'da yayınlanmasına izin vermiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın resmi 9 Nisan 1891 yılında *Servet-i Fünun*'da yayınlanmış, bu sayede Ahmed Vefik Paşa, resmi gazetelerde ve mecmualarda yayınlanan ilk müslüman olmuştur. (Pakalın 1942:112-113).

C-Bir Osmanlı Aydını ve Devlet Adamı Olarak Ahmed Vefik Paşa

Son Osmanlı vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi, Ahmed Vefik Paşa için "çeşidinde eşsiz" tabirini kullanmıştır.(Şeref 1978:179). Ahmed Vefik Paşa kişiliği, görünüşü, tavrı ve meşrebi ile nev'i şahsına münhasır bir zattır. Bu farklılığını, kıyafetlerine de aksettiren Ahmed Vefik Paşa, kendisine has giyim tarzı ile insanların ilgisini çekmiş ve bu ilginç görünümü ile fıkralara dahi konu olmuştur. Torunu Fahrünnisa hanım, Ahmed Vefik Paşa'nın giyimini şöyle tarif etmektedir:

"Yaz mevsiminde Trabzon keten, kış mevsiminde çini pamuk ipliğinden mensuc bezden yapılmış göğsüne, kollarına,

yakasına üç parmak enlikde beyaz keten çevrilmiş gömlek üzerinde mevsimine göre dahilî mamulâtta bulunan iplik alacasından yahud ketenden mamul gayet bol bir entari, belinde bir değirmi âbaniyi birkaç defa katlamaktan mütehasıl bir kuşak, üzerinde yazın (gezi) denilen kumaştan ince bir cübbe, kışın kalınca bir kürk, başında gayet ince ve sık dikişli bir takke üzerinde mavi püsküllü büyük fes-ekseriye yalnız takke ile oturur idi- âdi siyah abadan mamul arkaları basık terlikler, ince siyah bir bükme merbut olarak boynuna ta'lik eylediği tek bir gözlük, işte dahili kıyafeti böyle idi ki son zamanlarında yerliden, ecnebiden ziyaretine gelenleri mer'iyül'hatır zevattan olsalar da yine bu kıyafette kabul eder idi. " (Mehmed Cemâleddin 1314:137-138).

Ahmed Vefik Paşa'nın mizacında, her yönü ile ılımlılıktan çok bir aşırılık göze çarpmaktadır. Zekası, çalışkanlığı, dürüstlüğü, vakurluğu, metaneti, memleket sevgisi hep aşırılıklarla dolu olan Ahmed Vefik Paşa'nın, (Şeref 1980:180-181) ayrıca nüktedanlığı ve hazırcevaplığı onlarca fıkraya ve anekdota konu olmuş, bu fıkralar ve anekdotlar günümüze değin anlatılagelmiştir.

Öğreniminin bir kısmını Fransa'da Saint-Louis Lisesinde tamamlayan Ahmed Vefik Paşa, batı kültürünü kaynağından tanıma fırsatına sahip olan nadir münevver ve bürokratlarımızdandır. Batı ve doğu dillerine hakim olan Ahmed Vefik Paşa, bu sayede geniş bir coğrafyanın kültür ve tarihine nüfuz edebilme şansına sahip olmuştur. (Tansel 1965:121-123). Genç yaşta başladığı memuriyet hayatında, batılı diplomatlar ve müsteşriklerle dostluklar kuran Ahmed Vefik Paşa, bu kişilerle birlikteliğini uzun yıllar devam ettirmiştir. Bu dostlukları sayesinde, batıdaki bilimsel ve düşünsel gelişmeleri zamanında takip edebilme şansına sahip olan Ahmed Vefik Paşa, Avrupa ülkelerini ve toplumlarını yakından gözlemleyebilmiş, bu sayede,

batıyı kompleks içine düşmeden tahlil eden, nadir Osmanlı aydınları arasında yer almıştır. (Hourani 1994:60).

Gençlik yıllarında, Longworth ve Henry Layard'la arkadaşlık kuran ve bu kişilerle sık sık bir araya gelen Ahmed Vefik Paşa, Layard'ın anılarında anlattığına göre, bu iki dostunu bazı geceler köşküne davet edermiş. Bu davetler sırasında kitaplar beraberce okunur ve tartışmalar olurmuş. (Layard 1903:105). Gibbon, Robertson, Hume, Adam Smith, Shakespeare, Charles Dickens gibi yazarların eserlerinin okunduğu bu dost meclisleri sayesinde, İngiliz edebiyatı ve felsefesini daha on sekiz- on dokuz yaşında iken yakından tanıyan Ahmed Vefik Paşa, Avrupa'nın iki köklü kültürü olan ve iki yüz yıllık batılaşma tarihimiz boyunca bizi en fazla etkileyen Fransız ve İngiliz kültürlerini yakından tanıma fırsatını elde etmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Ermenice, Latince, Eski Yunanca, Rusça, Rumence, Arapça, Farsça ve Çağatayca bildiği söylenmektedir. (Cemâleddin 1314:137-138; Encyclopaedia Britannica:433; Güray 1966:26). Robert Koleji müdürü George Washburn'a göre ise, Ahmed Vefik Paşa on altı dil bilmektedir.(Tansel 1965:135). Bildiği bütün bu diller sayesinde geniş bir bilgi akışına sahip olan Ahmed Vefik Paşa, düşünce ve tarih alanlarında çağdaşı Osmanlı aydınlarından daha farklı ve daha renkli bir bakış açısına sahip olabilmıştır.

Gençlik döneminin bir kısmını Avrupa'da geçirdiği halde, diğer Tanzimat aydınları ve paşalarının çoğunda görülen batı hayranlığı ve kompleksi Ahmed Vefik Paşa'da görülmemektedir. Osmanlı devleti ve Türk milletinin, şanı ve şerefini her yerde, korkusuzca savunmuş olan Ahmed Vefik Paşa'nın, Osmanlı yenileşmesine bakışı da devrine göre farklılık göstermiştir. Yapılan yenilikleri hızlı ve bazılarını da zamansız bulan Ahmed Vefik Paşa, halkın kültürel, toplumsal ve tarihsel konumunu iyi incelemeyen alai usul yapılan yeniliklerin, bir işe yaramayacağı kanısındadır. Ayrıca, Ahmed Vefik Paşa alai usul yapılan bu yeniliklerin ve oluşturulan yeni kurumların belli bir süre sonra ülkeyi iyice zora sokacağı görüşünü de savunmaktadır. (Layard 1903:89-90; Hourani 1994:65-66; Akün 1984:1569, Keskin

1999:43). Batı medeniyetinden alınan unsurların millî özelliklere aşılmasını ve bir hazırlık devresinden geçilerek topluma yavaş yavaş sindirilmesi gerektiği görüşünü savunan Ahmed Vefik Paşa, böylece Ziya Gökalp'ten önce taklitçilikten uzak doğu-batı sentezi fikrini savunan kişi olmuştur. (Korkmaz 1987:84).

Meclis-i Mebusanın kapatılmasındaki rolünden dolayı günümüze değin ağır eleştirilere uğrayan Ahmed Vefik Paşa'nın, bu kararı alırken, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu şartların, çok dinli ve çok dilli bir meclisi taşıyamayacağı düşüncesinin de büyük etkisi olmuştur. Karışık milletlerden ve dinlerden oluşan bir meclisin çözüm değil sorun yaratacağı görüşünde olan Ahmed Vefik Paşa, Meclis-i Mebûsanın sağlıklı çalışması, ülkenin çıkarları doğrultusunda kararlar alabilmesi için, ilk şartın dil birliği olduğunu ileri sürmüştür. Bu düşüncesi doğrultusunda Ahmed Vefik Paşa Rum ve Arap milletvekilleriyle tartışmış ve Türkçe bilmeyen vekilleri, Türkçe öğrenmeleri konusunda meclis kürsüsünden uyarmıştır. (Yılmaz 1990:150; Ortaylı 1995:63).

Ahmed Vefik Paşa da Osmanlı Devleti'nin geleceği konusunda diğer Osmanlı aydınları ve bürokratları gibi kafa yormuş ve bu devlet nasıl kurtulur sorusuna, genç yaşlarından itibaren cevaplar aramıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın on yedi on sekiz yaşlarında iken İngiliz Büyük Elçisi Lord Palmerston ile girdiği diyalog, Paşa'nın vatanperverliği ve ileri görüşlülüğü hakkında bize ip uçları vermektedir:

"... Paris'ten mürebbsi ile beraber İstanbul'a avdet ederken Tuna boyuna geldikleri sırada nazarlarını Petrvardin kalesine dikmişti; çünkü kalenin tepesinde Avusturya bayrakları dalgalanıyordu. Onun bu halini gören ve hissiyatını anlayan yolculardan biri, bir İngiliz şivesiyle, 'Genç insan, neye mükedder oluyorsun? Bu yerler ecdâdının idi, ahfâda da dönebilir' dedi. Ahmed Vefik ise, 'Efsûs, zâyi ettiklerimizi

nasıl istirdad edebileceğimizi düşünmüyorum; elimizde kalanları hangi vâsıtalarla muhâfaza edebileceğimizi düşünüyorum' cevabını verdi." (Tansel 1965:132-133).

1849 yılında Macar mülteciler meselesini çözmek için Bükreş'e gönderilen ve 1849 yılı sonunda Fuat Paşa'nın yerine Memleketeyn (Eflak-Boğdan)'e özel temsilci olarak atanan Ahmed Vefik Paşa, burada geçirdiği 18 ay içinde başarılı çalışmalarda bulunmuş, diplomasi alanında ne kadar başarılı olduğunu ispatlamıştır. Rus Ordusu tarafından işgal edilen Memleketeyn'de Osmanlı hukukunu Çarın generalleri karşısında korkusuzca savunan Ahmed Vefik Paşa, Çarın askerleri Prut nehrini geçene kadar Memleketeyn'den ayrılmayıp burada kalmıştır. Ahmed Vefik Paşa, bu süre içinde bölge halkının takdir ve sevgisini de kazanmıştır.(Yılmaz 1990:152).

Ahmed Vefik Paşa, Memleketeyn temsilciliği sırasında tanıştığı, Rumenlerin ünlü yazar ve siyasetçilerinden olan Ian Chica ile dost olmuş ve bu dostluğu uzun yıllar devam ettirmiştir. Bu iki büyük devlet adamı, yıllarca Osmanlı Devleti ve Avrupa ahvaline dair birbirleriyle mektuplaşmışlar, bu mektuplaşmalarında özellikle Osmanlı Devletinin Avrupa güçler dengesi içindeki konumuna ilişkin ilginç tespitlerde bulunmuşlardır. Ahmed Vefik Paşa, Ian Chica'ya yazdığı mektuplardan birisinde "Bizler sırtımızdaki yünlerin kırılmasına müsaade ettiğimiz nispette iyiyiz "(Matei 1972:84) diyerek o günlerde Avrupalı büyük güçler nezdinde Osmanlı Devletinin nasıl algılandığını çok iyi bir şekilde ortaya koymuştur. İki dost ayrıca mektuplarında, Osmanlı Devletindeki iktidar oyunları hakkında bir birlerine malumat vermişler ve Avrupalı büyük elçilerin, bu oyunlardaki konumları ve etkileri üzerine fikir teatisinde bulunmuşlardır.

Bu başarılı görevi sonrası, Hariciye Nazırı olması beklenirken, Ahmed Vefik Paşa Tahran'a Büyük Elçi olarak atanmıştır. İran'da Osmanlı Devletini en iyi şekilde

temsil eden Ahmed Vefik Paşa'nın bir sonraki diplomatik görevi 1860'ta atandığı Paris Büyük Elçiliği olmuştur. Bir yıl bulunduğu bu görevinde Paşa mesleğinin zirvesine çıkmıştır.

Ahmed Vefik Paşa, Paris Büyük Elçiliği sırasında Türk diplomasi tarihinde pek görülmemiş bir diplomat örneği çizmiştir. Bu görevinde büyük başarılarla imza atan Ahmed Vefik Paşa'nın Osmanlı Devletine en büyük katkısı Lübnan-Suriye meseleleri üzerine olmuştur. 1860 yılında başlayan Lübnan-Suriye olayları Avrupa'da özellikle de Fransa'da büyük heyecan uyandırmıştır. Lübnan-Suriye olayları kısa sürede devletler arası mühim bir olay haline gelmiş; Fransa Şam ve Beyrut'a asker göndererek bölgeye müdahalede bulunmak istemiştir. (Şeref 1978:184). Fransa'nın düzeni kurmak bahanesiyle Suriye'yi işgal etmesine yol açacak bu bunalımı Ahmed Vefik Paşa, Paris'te İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında müzakere edilip bir sözleşmeye bağlanması için toplanan konferansta diplomatik ayarlamalarla, yaptığı şiddetli çıkışlarla ve konferansın süresini olayın Avrupa kamuoyundaki ilk heyecanın yatıştığı bir zamana denk getirerek bu meseleyi Osmanlı Devleti için en az kayıpla atlatılmasını sağlamıştır. Aynı konferansta Rus delegesinin Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde de bu tür müdahalelere zemin hazırlamak gayesiyle ortaya attığı teklifleri de sonuçsuz bırakmıştır. (Tansel 1964:129; İnal 1982:660; Aktün 1984:145).

Ahmed Vefik Paşa büyük elçiliği süresince gösterdiği eğilim bilmez siyasi tutumu ve sağlam karakteriyle Avrupa diplomatik çevrelerinin takdirini kazanmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın özellikle III.Napolyon ile girdiği diyaloglar daha sonra dilden dile dolaşarak menkıbe şeklini almıştır¹. (Korkmaz 1986:88-89; Yılmaz 1990:152;

¹ Ahmed Vefik Paşa Paris sefiri iken, III.Napolyon bir ziyafet sırasında kendisine:

- "Osmanlı Devletinin çatırdadığını duyuyorum." demiş.

Bunun üzerine Ahmed Vefik Paşa, III.Napolyon'a şu cevabı vermiş:

- "Bizim memleketimiz İmparatorluğunuza çok uzaktır, bu sebeple zatı haşmetanelerinin hakkımızda daima doğru malûmat alamayacakları tabiidir. Ben deniz ise, Paris'teyim, burada çok yakından işitiyorum, asıl çatırdayan Fransa'daki krallık idaresidir." demiş ve III.Napolyon'u ve davete katılanları şaşkınlık içinde bırakmıştır. (Yücel 1937:237; İnal 1982:657).

Toker 1998:10). Paris Büyük Elçiliği sırasında millî ve dinî konularda gösterdiği hassasiyetleri ile takdir edilen, aynı zamanda yadırganan Ahmed Vefik Paşa, III.Napolyon'un ısrarları üzerine Bâb-ı Âli'ce 20 Ocak 1861'de görevinden alınmıştır. Diplomasi alanında alışlagelmiş Osmanlı elçilerinden çok farklı davranan Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devletinin o günkü siyasî gücünün çok üstünde bir performans sergilemiştir.

Paris'te Büyük Elçi olarak bulunduğu süre içinde siyaset ve diplomasinin dışında da faaliyetlerde bulunan Ahmed Vefik Paşa, haftanın bir gününü ilmî ve edebî toplantılar yapmak veya bu tür toplantılara katılmak için ayırmış. Ernest Renan ile komşu olan ve onunla dinî konular üzerine tartışan Ahmed Vefik Paşa (Mardin 1985:51), bu dönemde bir çok bilim ve edebiyat adamıyla arkadaşlık kurmuş ve adını Avrupa bilim ve edebiyat çevrelerinde duyurmuştur. Torunu Fahrunnisa hanım, dedesinin Paris elçiliği sırasındaki bu faaliyetlerine ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Paris Sefaretinde bulunduğu müddetçe Barrbiyer de Moynard, Alexandre Dumas Fils, Jules Favre, Thiers gibi

III.Napolyon çok tantanalı beyaz bir araba ile dolaşmış. Bir gün Paris sokaklarında bu arabanın bir eşi daha görülmüş. Bu araba Osmanlı elçiliğine aitmiş. Fransız Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı Dışişleri Bakanlığına, halkın elçilik arabası yüzünden, imparator ile elçiyi birbirine karıştırdığını, Ahmed Vefik Paşa'nın bu hususta uyarılması gerektiğini bildiren bir nota vermiş. İstanbul hükümeti de derhal Ahmed Vefik Paşa'yı uyararak, bu araba ile bir daha dolaşmamasını emretmiş. Bunun üzerine Ahmed Vefik Paşa da İstanbul'a şu cevabı vermiş:

"İstanbul'daki Fransız Sefiri Padişaha mahsus saltanat kayığının bir benzerini kendisine yaptırdı. Fransa Hariciye Nazırı kendi sefirlerinin Boğaziçi'nde bindiği kayığı görmüyor da, Osmanlı sefirinin Paris'te gezdiği arabayı mı görüyor? Sefir, o kayığı ortadan kaldırırsa, bu araba da kendiliğinden kalkar" demiş. (Hisar 1958:146; Ertaylan 1932:10).

Lübnan-Suriye meseleleri sırasında III.Napolyon, Ahmed Vefik Paşa'ya haber göndererek:

"Bu zat kendisini Sultan Selim sefiri mi sanıyor?" demiş.

Ahmed Vefik Paşa da:

- "Sultan Selim sefiri olsa idim zat-ı haşmetmaabları burada bulunamazlardı." biçiminde karşılık vermiş. (Uraz 1944:11; Toker 1998:26).

meşahiri üdeba ve siyasiyunun hürmet ve itimadına mahzar olmuş ve sefarethanede zevatı müşarünileyhine haftada bir gün tahsis edilmiş idi ki meclisi müsahabetleri siyasiyatdan maada kâffei ulûm ve fûnun-ı müdevveneye dairdi." (Mehmed Cemâleddin 1314:128-129).

Ahmed Vefik Paşa'dan memnun olmayan ve onu büyük elçilik görevinden, Bâb-ı Âli'ye baskı yaparak aldıratan III.Napolyon, Ahmed Vefik Paşa'ya kızmasına ve ondan hoşlanmamasına rağmen, Paşa'ya saygı duymuş ve İstanbul'a dönerken kendisine veda ziyaretinde bulunan Paşa'ya "Sizin gibi bir zatı vükelam meyanında dahi görmek isterdim" diyerek iltifat etmiş ve Fransa hatırası olarak bir porselen takımı ve Paşa'nın adının yazılı olduğu bir tuvalet takımı hediye etmiştir. (Ertaylan 1932:12-13; İnal 1982:658).

Yeni Osmanlılar, Âli Paşa'nın ağır ve ezici politikasına karşı verdikleri mücadelede, Âli Paşa'nın devrilmesi halinde yerine kimin sadrazam olarak getirilmesi hususunda kendi aralarında tartışmışlar ve bu tartışma sonunda iki kişinin ismi üzerinde anlaşmışlardır. Yeni Osmanlıların üzerinde anlaştıkları kişilerden ilki Mahmud Nedim Paşa, ikincisi ise Ahmed Vefik Paşa'dır. Ahmed Vefik Paşa'nın isminin ön plana çıkmasında, özü sözü doğru bir adam olmasının yanında, Âli Paşa aleyhtarı bulunmasının etkisi büyük olmuştur. (Pakalın 1942:117; Şeref 1978: 121). Bu dönemde Ahmed Vefik Paşa'yı Sadrazam yapmayı düşünen Yeni Osmanlılar, ilerleyen zamanlarda Ahmed Vefik Paşa'yı düşmanları olarak görmüşler, hatta onu despotlukla suçlamışlardır. Ahmed Vefik Paşa da hiçbir zaman Yeni Osmanlılara kendisini yakın hissetmemiş, bu kişileri imparatorluğun gerçeklerinden uzak hayalperestler olarak değerlendirmiştir.

İlginç kişiliği ve davranışlarıyla devri diplomat ve büroklarından farklıklar gösteren Ahmed Vefik Paşa, nâzır, vali veya müfettiş olduğu dönemlerde de başarılı

çalışmalarda bulunmuş, bu yönüyle de kendisinden uzunca seneler bahsettirmiştir¹. Maarif Nazırlığı ve Bursa Valiliği sırasında, milli eğitim işleri ile yakından ilgilenen Ahmed Vefik Paşa, Bursa'da vali iken bu şehre yeni öğretmen okulları açtırmıştır. Ahmed Vefik Paşa, Maarif Nezareti vasıtasıyla yayınlattırdığı kitapları, gittiği yerlerdeki mekteplere ve halka bedava dağıttırması; kız çocuklarının on, erkek çocuklarının ise on üç yaşına kadar okula devam etmelerini mecbur tutmuştur. (Ertaylan 1932:14; Tansel 1964:129; Korkmaz 1986:84).

Anadolu Sağ Kol Müfettişi ve Bursa Valisi iken, Bursa'ya yeni yollar ve caddeler açtırmış olan Ahmed Vefik Paşa, mevcut yolları genişletmiş, çıkmaz sokakları kendine mahsus yöntemle ortadan kaldırmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın çıkmaz sokakları yıktırmak için bulduğu yöntem gerçekten ilginçtir. Ahmed Vefik Paşa araba ile sokak sokak dolaşır ve arabacıya kasten çıkmaz sokaklara girmesini

¹ Ahmed Vefik Paşa'nın idari yönetici iken ilginç uygulamalarda bulunmuş, bu ilginç uygulamalar ilerleyen zamanlarda halk arasında fıkralaşmıştır:

Bursa halkı, Paşa tek gözlüğünü takınca bütün fenalıkları, hırsızlıkları görür inancında imiş. Bir gün yine Ahmed Vefik Paşa valilik makamında otururken yaşlı bir kadın kendisini görmek istemiş. Ahmed Vefik Paşa da yaşlı kadını huzuruna kabul etmiş. Yaşlı kadın anasından kalma saatini kaybettiğini ve bulamadığını söyleyerek Ahmed Vefik Paşa'ya:

- "Tak şu tek gözlüğünü de saatime ne olmuş görüver" diye yalvarmış.

Ahmed Vefik Paşa yaşlı kadına:

- "Peki ana sen şimdi git, akşama doğru bana gel, ben o zamana kadar bakayım", diyerek göndermiş.

Kadın gittikten sonra Ahmed Vefik Paşa, odacısını çağırarak, çarşıdan yaşlı kadının anlattığı gibi bir saat satın alıp gelmesini emretmiş. Akşam yaşlı kadın gelince Ahmed Vefik Paşa saati gösterip:

- "Bu mu saatin ana?" diye sormuş.

Kadın:

- "Ta kendisi" demiş.

Ahmed Vefik Paşa yaşlı kadına saati vermiş. Yaşlı kadın Paşa'ya hayır duaları ederken, Paşa da yaşlı kadına şu nasihatte bulunmuş:

- "Ama bak dikkat et, senin saatin çalınmamış, kaybolmuş. Benim gözlük kaybolanı değil, çalınanı görür. Bulmak için çok güçlük çektim. Bir daha kaybedersen bulmam ha."

Bu durumlara şahit olan valilik görevlerinden biri, Ahmed Vefik Paşa'dan olan bitenin sebebini sormuş:

- "Niye bu bunak kadını huzurunuzdan kovmayıp, onunla bu kadar ilgilendiniz?"

Ahmed Vefik Paşa da cevap vermiş:

- "Aldığım saat 60 kuruştur. Halkın gözlük hakkındaki kanaati ise, 60 bin kuruşla elde edilemez. Şimdi ağızdan ağza bizim gözlük hikâyesi anlatılıp yayılacak, bu itikadı niye bozayım." (İnal 1982:729; Pakalın 1942:302).

söyler, araba durunca da " Vali Paşa'nın arabasına hiç durmak olur mu? " diyerek, belediyeden amele getirip karşı gelen duvarı hemen yıktırırımı¹.(Tansel 1964:131; Toker 1998:14).

Bursa'da bakımsızlıktan bir yıkıntı haline gelmiş olan Yeşil Cami'yi tamir ettirerek Bursa'ya ve Türk mimarisine yeniden kazandıran Ahmed Vefik Paşa'dır. Bir harabeye, bir mezbeleye benzeyen, içerisi toprakla, molozla dolu ve kubbesi birçok yerlerinden çatlamış olan Yeşil Camiyi tamir ettirmek için Ahmed Vefik Paşa, Fransa'dan meşhur mimar Parville'yi getirtmiştir. Parville, caminin içini temizlikle işe başlamıştır. Caminin yeşil çini hazinesi, işte bu çalışmadan sonra ortaya çıkmıştır.(Haşim 1928:14-15; Güray 1966:24). Bursa'da, Tophane'yi, Kale'yi, Sultan Beyazıt vakfından olan İpek Han'ı, Ulu Camii'yi, Çelebi Sultan Mehmed Camii'ni, Osman Gazi, Osman Gazi ve Sultan Cem türbelerini tamir ettirerek bunların nefis çinilerini ortaya çıkartan Ahmed Vefik Paşa, şehrin en işlek yerine bir tiyatro yaptırıp bu tiyatronun gelirinin bir kısmını Gureba Hastanesine aktarmıştır.(Tansel 1964:132). Ahmed Vefik Paşa, ayrıca ipek dokumacılığının gelişmesi için girişimlerde bulunmuş, il sınırları içinde bulunan madenlerin verimli şekilde işletilmesini sağlamıştır.

¹ Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'da yaptığı imar faaliyetlerine ilişkin ilginç anekdotlar ve hikayeler günümüze değin anlatıla gelmiştir. Bunlardan en yaygın olanı şu anekdottur:

Bir gün Ahmed Vefik Paşa valilik erkânı ile birlikte camide ikindi namazı kılmaktaymış. Görevlilerden biri gelerek valinin kulağına bir şeyler fısıldamış. Paşa telaşlanmamış, namazını, tesbihini, duasını bitirmiş, yanındakiler ile birlikte camiden çıkmış. Hep birlikte yürümeye başlamışlar. Halk da arkalarında. Hep birlikte yol açma çalışmalarının yapıldığı yere gelmişler. Meğer açılmakta olan bu yol bir türbeye gelip dayanmış. Paşa'nın namazda gelinip kulağına fısıldanan bu durummuş. Görevliler ne yapacaklarını bilememişler. Türbeyi kaldırsalar halk karşı çıkacak, öyle bıraksalar yol kapanacak.

Ahmed Vefik Paşa, halkla birlikte dualar okuyarak geldiği yol inşaatının önünde bulunan kalabalığa sormuş:

- "Nedir bu mübarek zâtın adı?"

Halk cevap vermiş:

- "Yürüyen Dede'dir Paşam!"

Bunun üzerine Ahmed Vefik Paşa, dualar ederek üç defa gür sesi ile seslenmiş:

- "Yürü ey dede, yürü ey dede, yürü ey dede!"

Sonra da müftü ve halka dönerek, " Bakın dede yürüdü. Mübarek türbesini ayak altında bırakmayalım, birlik olup türbeyi kenara çekelim!" demiş ve türbeden bir taşı alıp kenara doğru götürmüş. Onu gören yanındaki görevliler ve halk, hep birlikte türbeyi oradan taşıyarak, yolun açılmasını sağlamışlar. (Ertaylan 1932:15-16; Toker 1998:14-15).

Uzun yıllar Anadolu'da görev yapan Ahmed Vefik Paşa, bu görevleri sırasında, kendini halktan soyutlamamış, her daim halkın içinde yer almıştır. Bu sayede Anadolu'yu ve Anadolu insanını yakından tanıyan Ahmed Vefik Paşa devletin asıl unsurunun Türkler olduğunu görmüştür. Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan Türklerin gerek ticarete, gerek yönetimde, gerekse eğitimde ön plana çıkmaları gerektiğini söyleyen Ahmed Vefik Paşa, eserlerinde ve icraatlarında Türklüğü ve Türk unsurunu ön plana çıkartmaya çalışmış ve Türklerin bilinçlenmesi için elinden geleni yapmıştır. Türkçülük hareketinin öncüsü kabul edilen Ahmed Vefik Paşa, aynı zamanda ilk halkçılarımızdandır da. Ahmed Vefik Paşa'nın halkçı yönü gözden kaçmış ya da vurgulanmamıştır. Ancak Paşa'nın Anadolu'da görevli iken yaptığı uygulamalarda, eserlerinde kullandığı dilde ve özel yaşamında, onun, halka yönelişini görebiliriz. Çağdaşı Rus Novodriklere bir çok yönden benzeyen Ahmed Vefik Paşa'nın tiyatroyu bu kadar önemsemesinin ve tiyatrodan çok şeyler beklemesinin temelinde, bize göre Paşa'nın halkçı yönü yatmaktadır.

Bildiği yabancı diller sayesinde geniş bir bilgi akışına sahip olan Ahmed Vefik Paşa, 15000 ciltlik muazzam bir kütüphane oluşturmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın Avrupa'ya da ün salmış olan bu kütüphanesi, Paşa'nın ölümünden sonra dağılmış ve parça parça satılmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın kütüphanesinin bir kısmını Rıza Paşa satın almış, kalan kitaplardan bir kısmı perakende satılmış ve en son kalan kısmı ise kataloglanarak mirasçılarında kalmıştır. Bu kataloglanan kısım, Ahmed Vefik Paşa'nın Kütüphanesinin Defteri adı altında Bağdadlıyan Matbaasında bastırılmıştır. Bu katalog 34x34 ebadında olup 314 sayfadır. 1200'ü Arap harfiyle, 1651'i Latin harfiyle olmak üzere toplam 3851 kitap bu katalogda yer almıştır. Kitapların izahı ise Fransızca yapılmıştır. (Ergin 1937:457). Ahmed Vefik Paşa'nın yayınlanan bu kütüphane katalogunda iki yüz Arapça kitap bulunmaktadır. Katalogdaki Arapça kitaplar bölümü; Hadis, Tefsir, Akaid, Fıkıh, Edebiyat, Felsefe, Tasavvuf, Mantık, Kimya, Tıp, Tarih ve Lügat kitaplarından oluşmaktadır.(1-200) Katalogda bulunan Farsça kitapların adedi ise yüz doksan altıdır. Farsça bölümde bulunan kitaplar edebiyat, tarih ve lügat ağırlıklı eserlerdir.(201-397)

Katalogda yetmiş dört adet de Çağatayca kitap bulunmaktadır. Çağatayca kitaplar da, Arapça ve Farsça kitaplar gibi, edebiyat ve tarih ağırlıklıdır.(398-472) Türkçe kitaplar ise sekiz yüz on dört adettir. Din, tarih, edebiyat kitaplarının yanında bu bölümde, maden, ziraat ve kozmografya kitapları da yer almaktadır.(470-1284) Katalogda ayrıca, Hint, Çin, Japon, Mançuri, Hind-i Çin, İnkâ, Barnular'a ait çeşitli kitaplar yer almaktadır. Katalogda Fransızca kitapların çokluğu dikkat çekicidir. Fransız tarihi ve edebiyatına ilişkin eserlerin yanında, Fransız Aydınlanmacı düşünürlerinin eserlerinin tamamına yakını bu bölümde mevcuttur. Katalogun bu bölümünde, ayrıca, Fransızca, Türklerin tarihleri ve dilleri üzerine yazılmış eserler ile Osmanlı tarihine ilişkin eserler bulunmaktadır. İngilizce kitapların çoğu ise, Osmanlı Devletinin tarihini konu almaktadır. Bu eserlerin yanında, Rumence, Latince, Rusça, İtalyanca ve Yunanca eserler de katalogda yer almaktadır.(Ünver 1967:26-35).

Bildiği yabancı diller ve kurduğu dostluklar sayesinde, batıda yapılan ilmî ve edebî çalışmaları yakından takip eden, görevlerinden dolayı da halkla iç içe bulunan Ahmed Vefik Paşa, eserlerini oluştururken, bu iki kaynaktan azami ölçüde faydalanmıştır. Kültür ve edebiyat dünyamızda bir çok ilklere imza atan ve fikirleriyle öncülük eden Ahmed Vefik Paşa'yı devri Osmanlı aydınları ve bürokratlarından ayıran tarafı da bu iki kaynaktan direkt faydalanabilmiş olmasında yatar.

Ahmed Vefik Paşa'nın ilk eseri 1847 yılında Ahmed Cevdet Paşa ve Hayrullah Efendi ile beraber ortak hazırladığı ilk Osmanlı salnamesidir¹. Salname geleneğinin başlatıcısı olan Ahmed Vefik Paşa'nın bu eseri, daha sonraki salname çalışmaları için bir prototip olmuştur.(Tansel 1964:134-135). 1847'de başlayan

¹ Osmanlılarda resmî salname ilk defa 19. y.y. ortalarında Büyük (Koca) Reşit Paşanın düşünce ve himmeti ile başlamıştır. Tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşanın müşterek çalışmaları neticesinde 1847 (1263) yılında neşredilmiştir. Çok muntazam bir şekilde çıkarılan Osmanlı Devlet Salnamesi her yıl biraz daha gelişmiş ve büyümüştür. (Duman 2000:3-4).

yazın hayatı uzunca bir süre devam edecek olan Ahmed Vefik Paşa'nın en çok bilinen eserleri Moliere'den yaptığı tercümeleri ve adapteleri olmuştur.

Moliere'nin, 29 eserinden 16'sını Türkçe'ye tercüme veya adapte eden Ahmed Vefik Paşa, özellikle adapte eserlerinde büyük başarı kazanmıştır. Bu başarıda birinci etken, eserlerin seçiminde gösterdiği isabettir. İkinci ve daha önemli etken ise, yabancı hayatına ait olan olayların, Türk yaşayış ve geleneklerine uydurulması, isim ve karakterlerin büyük ustalıkla yerleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesidir. Ahmed Vefik Paşa'nın adapteleri başarılı bir şekilde yerleştirilmesinin temelinde ise, Paşa'nın, Türk toplum yapısına derinden nüfuz edebilme kabiliyetinin olmasıdır. Abdülhak Hamid, adaptelerindeki başarısından dolayı, Ahmed Vefik Paşa'yı " Türkçe'nin Moliere'i " olarak adlandırmış (İnal 1982:725), bir çok araştırmacı ve yazar ise, Ahmed Vefik Paşa'yı Türk tiyatrosunun duayeni olarak kabul etmiştir. (Sevensil 1934:24-26; Akün 1984:154; Korkmaz 1986:95).

Ahmed Vefik Paşa, Moliere çevirileri ve adapteleri ile, topluma tiyatro sanatını yerleştirmeye çalışmış, bunun yanında, yeni bir uygarlığın içinden, toplumun görmesini istediği şeyleri, bu yolla göstermek istemiştir. Ahmed Vefik Paşa, adaptelerinde Ortaoyunu-Farce ilişkisini kullanarak daha canlı bir hava yakalamasını da becerebilmiştir . (Tolun 1975:117-120; Çeri 1997:223).

Ahmed Vefik Paşa, Moliere çevirileri dışında, Voltaire'den *Micromegas*'ı *Hikaye-i Hikemiyye-i Mikromega* adı altında, Fenelon'dan *Telemak*'ı, Le Sage'dan *Histoire de Gil Blas Santillane*'yi *Cil Blas dö Santillani'nin Sergüzeşti* adı altında, Victor Hugo'dan *Hernani*'yi tercüme etmiştir. Shakespeare'den ve Schiller'den, Ahmed Vefik Paşa'nın tercüme yaptığı söylenmektedir, ancak bu eserlerin baskısına rastlanılmamıştır.

Ahmed Vefik Paşa ayrıca, L. Thiboust ile E. Lehmann'ın *Le Tuer de Lions*'undan *Arslan Avcıları yâhud Hak Yerini Bulur* adı ile iki perdelik komedi tercüme etmiştir. Ahmed Vefik Paşa, Moliere tercümelerine adını koymadığı halde bu eserine adını koymuştur.(Çeri 1997:204). Yalçın Toker, *Ahmed Vefik Paşa* isimli eserinde (Toker 1998:20), bu iki perdelik komedi oyununu, Ahmed Vefik Paşa'nın telif eseri olarak göstermiştir. Toker, tercümenin kapağında Ahmed Vefik Paşa'nın adını gördüğünden, eseri Paşa'nın, telif eseri sanmış ve bundan dolayı da hataya düşmüştür.

Moliere tercümeleleri dışındaki çevirilerini de sade bir dille okuyucuya aktaran Ahmed Vefik Paşa, Yusuf Kâmil Paşanın tercüme ettiği *Telemak*'ın dilini çok ağıdalı ve ağır bularak, kendisine mahsus açık ve sade bir dille tekrar tercüme etmiştir. (Ertaylan 1932:31).

Ahmed Vefik Paşa'nın ilim ve edebiyat dünyasına hizmetleri tercüme, adapte ve telif eserlerle sınırlı kalmamıştır. Ahmed Vefik Paşa bazı müelliflerin tarih ve edebiyat üzerine olan kitaplarını bastırarak kültür ve ilim dünyamıza kazandırmıştır. Basımını yaptığı eserlerin başında Ali Şir Nevâi'nin *Mahbubü'l-Kulûp* adlı Çağatayca kitabı gelmektedir. Yine Ali Şir Nevâi'nin son kitabı olan Nevâi'yi Belin ile birlikte İstanbul'daki nüshalarına dayanarak 1873'te bastıran Ahmed Vefik Paşa'nın bir başka önemli basım faaliyeti de Londra'da Koçi Bey Risalesini bastırması olmuştur.

Meclis-i Vâlâ üyesi iken, Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-tevârih*'in basılmasına ön ayak olan Ahmed Vefik Paşa, aynı görevde iken Ramazanzâde'nin *Târîh-i Nişancı Mehmed Paşa* olarak tanınan kitabını bastırmıştır. Bu eserlerin dışında Kırım Hanı Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân*'ını ve Seyh Sâdi'nin *Gülistân*'ını bastıran Ahmed Vefik Paşa, ayrıca bir de dünya haritasının basımına ön ayak olmuştur. (Akün 1984

Ahmed Vefik Paşa, bir devlet adamıdır. Tarihi, tiyatroyu ve edebiyatı kendisine doğrudan doğruya meslek seçmiş bir kimse değildir. Ancak, resmî görevlerinden ayırabildiği zamanlarda veya azil sebebiyle devlet hizmetinden uzak kaldığı yıllarda kendisini ilmî ve edebî faaliyetlere verebilmiştir. Edebiyatın ve sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında çalışmalarda bulunmuş olan Ahmed Vefik Paşa, tipik bir ansiklopedisttir. Dönemi Osmanlı aydını ve bürokratları gibi o da, hiçbir konu üzerine derinlemesine uzmanlaşmamış, çeşitli alanlarda çalışmalarda bulunmuştur. Hakkı Süha Bey, Ahmed Vefik Paşa'nın ansiklopedist yönü için şunları söylemiştir:

" Biliriz ki onun ayarında bir adam, onun yaşadığı ansiklopedik çağda başka türlü olamazdı. İhtisas fikri, henüz yenidir. Bundan yetmiş seksen sene evvel hiç kimse yalnız bir sahada derinleştirmekle kendini doyuramazdı.

On dokuzuncu asrın bütün büyükleri, her cepheyi zekalarının sendeleri ile yakalamışlardır. " (Pakalın 1942:158).

Ahmed Vefik Paşa hakkında yapılan çalışmalar daha çok Paşa'nın Türk tiyatrosuna katkısı ve Moliere'den yaptığı tercüme ve adaptasyonlar üzerine olmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın düşünür yönü ile tarih, sözlük ve halk bilimine ilişkin yaptığı çalışmaların ürünü olan eserleri, maalesef araştırmacılar tarafından ihmal edilmiştir. Hem düşünceleri, hem eserleri, hem de özel yaşantısıyla, Türkçülük hareketine öncülük eden Ahmed Vefik Paşa'nın geride bıraktığı eserler, özellikle II. Meşrutiyet neslini derinden etkilemiş, Türkçülük hareketinde; dil ve tarih çalışmalarında ateşleyici bir rol üstlenmiştir.

IV. BÖLÜM

AHMED VEFİK PAŞA'NIN TARİH, SÖZLÜK VE HALK BİLİMİ (FOLKLOR) ÇALIŞMALARI

A- Hikmet-i Tarih

Hikmet-i Tarih, Ahmed Vefik Paşa'nın ilk tarih kitabıdır. Küçük bir risale olan bu kırk dört sayfalık kitap, Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri içerisinde en az üzerinde durulan ve de en az tanınan kitabıdır. 19. yüzyılın ortalarında kaleme alınan bu kitapta, ilk defa Ahmed Vefik Paşa dünyanın oluşumu ve gelişimi, insan ırklarının yapısı ve yeryüzüne dağılışı hakkında ilmî esaslara dayanarak bilgi vermiştir. Osmanlı ilim ve fikir dünyasına yeni yeni girmeye başlayan jeoloji, arkeoloji, fizikî antropoloji ve etnografya bilimlerinden yararlanarak oluşturduğu *Hikmet-i Tarih*'te Ahmed Vefik Paşa karanlık dönemlerde kalan insanoğlunun ve dünyanın geçmişinin bu bilimler ışığında aydınlatılabileceğini söylemiştir. Kitabında dünyanın oluşumunu ve yaratılışını, dünya üzerine yayılışını dinî kitaplara dayanarak açıklayan, bu yönü ile de klasik tarihçilerle benzerlik gösteren Ahmed Vefik Paşa kitabının bazı bölümlerinde ise, yukarıda belirttiğimiz gibi Avrupa tarihçiliğine ve ilim dünyasına 19. yüzyıla birlikte hakim olan anlayışlardan etkilenmiştir. Bu yönü ile bir geçiş kitabı olan *Hikmet-i Tarih* aynı zamanda içinde çelişkileri de barındırmaktadır.

Ahmed Vefik Paşa, Divan-ı Muhâsebât reisi iken Darü'l-Fünûnda ilk tarih dersini 17 Şubat 1863 (27 Şaban 1279)'te vermeye başlamıştır. (Tansel 1964: 136). Ahmed Vefik Paşa'nın Darü'l-Fünûn'da verdiği bu dersleri kısa sürmüş,

bilemediğimiz bir sebeple yarım kalmıştır. 27 Şaban 1279 tarihli Tasvir-i Efkar gazetesinde (Nu: 66)

“Darü’l- Fünûn’daki dersler çoğaltılarak haftada iki gün, şimdiki halde saat yediden sekize kadar Divan-ı Muhâsebât reisi Ahmed Vefik Efendi Hikmet-i Tarih’den, Meclis-i Tahkîk reisi Salih Efendi Tarih-i Tabî’den bed ile Şaban’ın yirmi altıncı Cumartesi ve yirmi yedinci Pazar günü iki ders küşad olunacağı umuma teşbir olunur.”

haberi verilmiş, derse devam edecekler bilgilendirilmiştir. Ahmed Vefik Paşanın Darü’l Fünûn’da vermiş olduğu bu dersleri on gün kadar sürmüştür.

Ahmed Vefik Paşa’nın Darü’l-Fünûn’da verdiği bu tarih dersleri daha sonra 26 Şubat- 9 Nisan 1863 tarihleri arasında Tasvir-i Efkar gazetesinde Hikmet-i Tarih adı altında tefrika edilmiştir. (Tasvir-i Efkar 8 Ramazan Nu: 70-20 Şevval Nu: 82). Ahmed Vefik Paşa’nın tefrika edilen bu dersleri, aynı yıl içinde “Atüfetlü Ahmed Vefik Hazretlerinin Darü’l- Fünûn’da verdiği Hikmet-i Tarih Derslerinin Hülâsasıdır” açıklamasıyla yayınlanmıştır.

Fasl-ı Evvel, Mukaddemât-ı Tarih, Fasl-ı Sani, Fıtrat ve Tufan, Fasl-ı Salis, Teşkil-i Milel-i Kadime başlıklarını taşıyan *Hikmet-i Tarih*, üç bölümden oluşmaktadır.

Hikmet-i Tarih-i Fasl-ı Evvel bölümünde Ahmed Vefik Paşa, ilkin tarih, felsefe ve tarih felsefesinin tanımını yapmış, tarih ilminin öğrenilmesinin gerekliliğinden ve öneminden bahsetmiştir. Tarih ilmini, şahit olunan dünyada

meydana gelen olayların zamanın bilgi ve tecrübesiyle bilinmesi olarak tanımlayan Ahmed Vefik Paşa, felsefeyi ise insan aklının çalışması sonucu meydana gelen zihinsel faaliyetlerin bir ürünü olarak tanımlamıştır.

“Âlem-i şuhûdda serzede-i zuhûr olub geçen eyyâmın hibretiyle öğrenilen hadiselerin bilinmesine fenn-i tarih itlâk olunur. Akl-ı insanînin cevelânında husûle gelen ameliyât-ı zihniyyenin semeresi olan ilme husûsaten hikmet denir.” (Ahmed Vefik Paşa 1886: 2).

Ahmed Vefik Paşa, tarih felsefesini ise insanlığın ilerlemesi ve olgunlaşması üzerine düşünmek, bunu yaparken de tarihî olaylar arasında sebep sonuç ilişkisi kurmak olarak tanımlamıştır.

“İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyas ile bulduğu iş bu hikmet haricinden kesb edeceği tarih ma'lûmâtına matûf ve masrûf olarak vukû'âtın esbâb ve neticesi ve teselsül ve telâhuku ve nev-i beşeri sıfat-ı kabiliyeti hatve hatve terakki ile istikmalini mülâhazadan hasıl olacak ilm-i hikmet-i tarihtir.” (Ahmed Vefik Paşa 1886: 3)

Tarihi bir ilim olarak kabul eden ve öğrenilmesinin gerekli olduğunu vurgulayan Ahmed Vefik Paşa, bu ilmin amacını tek tek öznel olayları aktarmak olmadığını, bunun tam aksine tarihin amacının, her öznel olaydan doğan ortak nesnel noktaları bulmak ve bu ortak noktaları birleştirerek, toplumlar üzerinde meydana getirdiği değişimleri ve etkileşimleri incelemek olduğunu söylemiştir. İnsanlığın hafızasında biriken olayların, insanlığın genel görünümünü seyretmeye yaradığını söyleyen Ahmed Vefik Paşa, insan hafızasında biriken olayların bir düzen ve ölçü

içerisinde değerlendirilmesinin şart olduğunu vurgulamıştır. İlm-in ölçüleri içerisinde kaynakların değerlendirilmesinin şart olduğunu belirten Ahmed Vefik Paşa, bu fikirleri ile objektif/nesnel bir tarihçilik örneği ortaya koymuştur. Aydınlanmacı filozofların ilerlemeci tarih görüşlerine benzer bir tarih görüşünü benimseyen Ahmed Vefik Paşa, insanlık tarihinin iyiye ve mükemmeliyete doğru gittiği görüşünü de tıpkı aydınlanmacı filozoflarda olduğu gibi kabul etmiştir.

“Li-hazâ fenn-i tarih bir ilm-i celil-i lazımu't-tahsil olub maksad-ı aksası vukû'âtı başka başka bildirmek değildir. Belki her hadisenin tesir-i mahsusundan peyda olan mananın birer birer toplanıp bir merkezde iltikâlarıyla tahdîs edecek faide-i müstemianın heyet-i ammeye iras ettiği tahfilatı ve onların keyfiyyet ve kararını mütalaa etmektir. Kuvve-i hafıza hazinesinde müddahir olan vukû'ât kıyas ve tefekkür ateşiyle piştikde ruha gıda olub nazar-ı insan heyet-i umumiyye-i mecmû'-ı insaniyyânı birden temaşa etmeye ve hikmet-i ezeliyye-i ilahiyyenin tayin eylediği tarikde şitab ve seyrini müşahede eylemeye muktedir olur. Ancak bunda esas ilim olacak bir mikyâs ve bir nizam ittihazı ve sened me hazları intihabı lazım gelir...” (Ahmed Vefik Paşa 1886: 3).

Tarih ilmine ilişkin tanımları ve açıklamaları yaptıktan sonra Ahmed Vefik Paşa takvimler konusuna geçerek, dünyada kullanılan takvimleri tanıtmış ve bu takvimlerden yıl hesaplarının nasıl yapıldığını açıklamıştır. Tevrat'tan hareketle dünyanın ve insanlığın yaratılış tarihini belirlemeye çalışan Ahmed Vefik Paşa, dünyanın ve insanlığın yaratılış tarihine ilişkin farklı farklı tarihlerin olduğunu, bu farklılıkların da yaratılış tarihini Hicretten 5585 yıl önce olduğunu kabul eden Ahmed Vefik Paşa, tekrar takvimleri bahsine dönerek, hicri tarihle, diğer tarihlerin karşılaştırmalarını yapmıştır. İnsanın yaratılışından bu yana insanın yaratılışından bu

yana yeryüzünde meydana gelmiş olayların en şereflişinin ve büyüğünün Hazreti Muhammed'in ortaya çıkışı olduğunu ifade eden Ahmed Vefik Paşa insanlığı iki döneme ayırmıştır. Birinci dönem Hicret'e kadar olan elli altı asır, ikinci dönem ise hicretten bu zamana gelinceye kadar olan on üç asırdır.

"Erbab-ı fenn-i kurûn-ı maziyyeyi birkaç türlü taksim ve kütüb-i tevârih üslûb-ı mütenevvi'a üzere tedvin etmişler ise de fitrattan bu ana değin yeryüzünde zuhura gelen vekâyi'in eşref ve azamı biset-i aleyh-i hazret-i Mustafa olub çünkü yalnız Çin ülkesi istisna kılındıkta bütün malum olan ruy-ı zeminde ol zamanda ikdam-ı şöhret bulmuş en kudretli milletler ol vakit münkariz ve bedayii-i sanayii ve evrak-ı mecmua-yı maruf taife-i Arab gibi bir kavm-i zayıf ve bedevi mücerred salâbet-i diniyye ile canlanıb pez az zamanda dünyanın en mamur aktarını yeniden tenvir eylemesi temaşa-yı ucûbi akabinde saha-yı zemin taze hayatla taravât-ı umran bulub bir suret-i cedideye girmiş vel-yevm mevcut olan milel ve düvelin növbet-i istişarı ol vakitten sonra geçen zamanlar iki cüz-i azime bulunarak ve birinci fitrattan Hicret'e kadar olan elli altı asrın ve ikincisi Hicret'ten bu güne gelince cereyan eden on üç asrın havadisini muhtevi olarak ezmane-i mütekaddime ve ezmane-i müteahhire tabir olunmak vukû-ı hale enseb görülmüştür." (Ahmed Vefik Paşa 1886: 7-8).

Ahmed Vefik Paşa, insanlık tarihini Hicret'ten önce ve Hicret'ten sonra diye ikiye ayırmasına karşın yeryüzünde zaman zaman büyük olayların vuku bulduğunu, bu nedenle de bu dönemleri ikinci bir kez yaşanan büyük olaylara göre tekrar bölümlendirdiğini söylemiştir. Hicret'ten önceki dönemi dörde ayıran Ahmed Vefik

Paşa, bu bölümlendirmelerinde Asuriye Devletinin sonunu, İskender'in ölümünü, Hz. İsa'nın doğumunu göz önüne alarak ayrımlara gitmiştir. İnsanlık tarihinin Hicret'ten sonraki dönemini de dörde ayıran Ahmed Vefik Paşa, bu dönemlendirmelerinde ise ilk bölümde İslam medeniyetinin doğması ve Orta Doğu ile Akdeniz dünyasının güney kısmını kaplamasını; ikinci bölümde, İslam devletlerinin parçalara ayrılması ve Avrupa'da Papaların kudret kazanmasını; üçüncü bölümde Haçlı ordularının Kudüs'ten çekilmelerini, Cengiz İmparatorluğunun Asya ve Doğu Avrupa'yı kapsamasını ve Avrupa'da imparatorluk tacının Almanya'ya geçmesini; dördüncü bölümde, Timur'un Ön Asya'da karışıklıklara sebep olmasını ve Avrupa'da Rönesans ve reformların başlamasını büyük olaylar olarak kabul etmiştir. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 9-13)

Fasl-ı Rabi olarak adlandırılan son bölümü de dörde ayıran Ahmed Vefik Paşa, bu bölümlendirmelerinde ise, İstanbul'un fethini ve Amerika kıtasının keşfini ilk bölümde; Tatarların Çin'e girmesini, Avrupa'da Fransa ve Hollanda devletlerinin kudret kazanmasını ikinci bölümde; Napolyon savaşlarını ve ABD'nin bağımsızlığını kazanmasını üçüncü bölümde önemli olaylar olarak zikretmiştir. Son bölümü ise içinde yaşadıkları zaman olarak kabul etmiştir. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 13-14)

Tarih ilminde dört türlü kaynağın olduğunu söyleyen Ahmed Vefik Paşa, bunlardan birincisinin kutsal kitaplar olduğunu, ikincisinin Yunanlı tarihçilerin eserlerinde belirttikleri rivayet mahiyetindeki eserler olduğunu, üçüncüsünün Ortaçağ'da Doğu ülkelerindeki yazarların toplayıp yazılı hale getirdikleri halk hikayeleri ve destanları olduğunu, dördüncüsünün ise kazılar sonucu hemen her ülkede çıkan ancak Mezopotamya, Şam, Mısır, İran ve Yunan'da bolca bulunan eski tarihi yazıt, eşya, bina kalıntıları ve paralar gibi şeyler olduğunu belirtmiştir.

"Tarih-i Kadim kitaplarında el-yevm dört türlü mehz ve esas olub birincisi kitab-ı semaviyyeden alınan malûmât-ı

nakliyyedir. ikincisi en ibtida tarih zapteden milel-i kadimeden Yunan müelliflerinin asarı kalmış olmakla onların rivayetleridir. Üçüncüsü dahi ezmane-i mütevassıtada memalik-i şarkiyye müelliflerinin bazı halk ağzından destan ve efsane ihzârıyla asar-ı kadime üzerine tesfir eyledikleri düzünsiz hikaye ve şahnameleri sonra bazılarının tarih makamında zabt ve tedvin etmeleriyle meydana gelen kitablardır. Her diyarda ve alel-husus Cezire ve Şam ve Mısır ve İran ve Yunan'da hafr ve keşf ve envai teklif ve tedkikat ile şerh ve tefsir kılınan antika yani eşya-yı atika tabir olunan kitab ve elvâh ve mermer tasvir ve heykeller ve asar-ı ebniye ve meskukat misülli metrukat-ı garibeden istihrac olunan malumatdır. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 14-15).

Ahmed Vefik Paşa Fasl-ı Sani Fıtrat ve Tufan adını verdiği kitabının ikinci bölümünde dünyanın yaratılışını anlatmıştır. Bu bölümde kutsal kitaplardan elde ettiği bilgilerle jeoloji, arkeoloji ve fizikî antropoloji gibi bilimlerden elde ettiği bilgileri bir arada vermiştir. Dünyanın yaratılışını Tevrat'ta anlatıldığı gibi açıklayan Ahmed Vefik Paşa, aynı paragrafta tabii ilimlerin bilgilerine dayanarak dünyanın başlangıçta ateşten oluşmuş bir küre iken soğuması, kıyıların, suların, maden ve toprağın oluşması, karaların ve denizlerin birbirlerinden ayrılması gibi konularda bilgiler vermiştir. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 16-18).

Yapılan kazılarda bulunan hayvan iskeletlerinin mevcut olanlardan çok farklı olmasının dünyanın çok fazla değişiklikler geçirdiğine delil olduğunu söyleyen Ahmed Vefik Paşa, hala açıklığa kavuşmamış meselelerin olduğunu vurgulamış, aydınlatılacak çok sırrın olduğunu belirtmiştir. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 19).

İnsanlığın çoğalmasını ve yayılmasını bu bölümde ele alan Ahmed Vefik Paşa, insanlığın Asya kıtasında Fırat ile Hint nehri arasında yerleştiğini söylemiştir. İnsanlığın ilkin göçebe bir hayat sürdürdüğünü, doğadaki yemişleri toplayarak ve de avcılık yaparak hayatlarını sürdürdüğünü belirten Ahmed Vefik Paşa, zamanla insanların Allah'ı unuttuğunu, bunun üzerine Hz. Nuh'un gönderildiğini ve Hz. Nuh'un kimseyi doğru yola döndürememesi üzerine yeryüzünün sularla kaplandığını bu bölümde anlatmıştır. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 21).

Hz. Nuh'un atalarının silsilesi ve zamanlarını Tevrat'ın İbrani nüshasına göre listeleyen Ahmed Vefik Paşa, bu listede Nuh'un atalarının ölüm tarihlerini, ömür sürelerini, Hicri tarihe göre doğum tarihlerini vermiştir. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 23).

Doğal olayların ve insanların yeryüzünü çeşitli şekillere koyup değiştirdiğini söyleyen Ahmed Vefik Paşa, insanoğlu dışında hayvanların ve bitkilerin belirli bölgelerde yaşadığını, buna karşın insanoğlunun dünyanın her tarafına yayıldığını söylemiştir. Bu bölümlerde fizikî coğrafyadan bahseden Ahmed Vefik Paşa, tarihte bir çok şehrin ve yerleşim alanlarının doğa olayları sonucu ortadan kaybolduğunu söylemiş, bu bilgilere yapılan kazılar sonucu ulaşıldığını belirtmiştir. Bu değişimlerden ve gözlemlerden hareketle dünyanın gelecekte alacağı şekiller hakkında da öngörülerde bulunulabileceği savını ortaya atan Ahmed Vefik Paşa, tarih yazarların, tarih okuyanların efsane ve safsataya aldanmayarak her olayın aslını araştırmaları gerektiğini söylemiştir. Cin ve yılan destanlarına ehemmiyet verilmesinin hata olduğunu belirten Ahmed Vefik Paşa *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* adlı eserinde Osmanlı Devletinin kuruluşuna ilişkin rüya efsanesine yer vermemiştir. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 24-29).

Fasl-ı Salis Teşkil-i Milel-i Kadime adlı bölümde çeşitli milletlerin ve ırkların oluşumundan bahseden Ahmed Vefik Paşa, insanlığın ikinci Adem'i kabul edilen

Hız. Nuh'un evlatlarının Fırat havzasından çoğalarak dünyanın çeşitli yerlerine göçlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Irkların fizikî yapıları hakkında detaylı bilgiler veren ve her ırkın kafatası yapısını bir fizikî antropolog gibi açıklayan Ahmed Vefik Paşa, dünyadaki ırkların göç yollarını ve birbirleriyle karışımını uzun uzun anlatmıştır. İnsanoğlunun birbirleriyle ilişkilerinin etnografya bilimi sayesinde aydınlatılabileceğini belirten Ahmed Vefik Paşa böylelikle bu bilim dalından bahsederek bu konuda da Osmanlı ve Türk aydınlarına öncü olmuştur. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 30-31).

Tevrat'tan hareketle Sam, Ham ve Yafes'ten olan milletlerin listesini veren Ahmed Vefik Paşa, dünyadaki dillerin oluşumundan ve birbirleriyle etkileşiminden bahsetmiştir. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 32-42). Dünya dillerini verdikten sonra Ahmed Vefik Paşa, Türklere geçmiş ve Türklerin anayurtlarını ve dünyada yayıldıkları bölgeleri anlatmıştır. Ahmed Vefik Paşa, Türklerin anayurtlarında ayrılışları ve dünyanın çeşitli bölgelerine göçlerini anlattığı kısımlar ile, Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün desteği ile ortaya konan Güneş Dil Teorisi arasında büyük bir benzerlik görülmektedir. Güneş Dil Teorisinin ortaya konduğu tarih ile yetmiş yıllık bir zaman farkı olan bu küçük eserle Ahmed Vefik Paşa yine öncü olmuştur. Atatürk'ün bu küçük kitapçığı görüp görmediğini bilmiyoruz ancak bu kadar benzerliğin olması bize şaşırtıcı gelmektedir.

"Kaldı ki balâda muhtasıran beyan olunduğu gibi sülale-i şimaliyyeden olan kavimler ibtida Altay dağlarının mürtefi yaylaklarından inip bir takımını Türk namıyla maruf olarak Asya'nın şarkını tutmuş ve bir yandan Amerika'ya ve Japon adalarına diğer taraftan Çin'e girmiş ve bu Tatarların bir zümresi Çin'in garbını ve ondan Hind-i Şarkîyi ve adaları ve cezire-i Hindî kaplayıp sonra bazı yerlerden Kavkasîlerin savletiyle çekilmiş ve bir takım dahi Tufan ve Hıtayî namıyla Tibet vilayetini ve bazı

cenûbî dağları ve Siyamı ve bir fûru'ı azimi Fin namıyla Ural dağlarından Avrupa'nın şarkî şimali taraflarını tutup pek kadimede İsveç ve Avrupa'nın daha bazı garbî yerlerini zapt ettiğine emareler bulunmuştur." (Ahmed Vefik Paşa 1886: 42-43).

Son olarak dünyadaki dinî görüşlerin ortaya çıkışlarından bahseden Ahmed Vefik Paşa, insanlığın ve toplumların ilerlemek için yaratıldığını, ancak yaratılanlardan bazılarının imtiyazlı olduğunu belirtmiştir. İmtiyazlı olan bu topluluklar kıtadan kıtaya geçerek diğer toplumlara karışarak yeni soylar oluşturmuşlardır diyen Ahmed Vefik Paşa, bu imtiyazlı toplulukların başında Türklerin geldiğini söylemiş ve eser burada yarım kalmıştır. (Ahmed Vefik Paşa 1886: 44).

B-Fezleke-i Târîh-i Osmanî

Ahmed Vefik Paşa'nın *Hikmet-i Tarih* adlı eserinden sonra, tarih üzerine kaleme aldığı ikinci eseri *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'dir. Rüştiyelerde okutulmak için hazırlanan bu eser, Ahmed Vefik Paşa'nın kütüphane katalogunda 1280 (1863-64) baskı tarihiyle gösterilmiştir (Nu:906). (Çeri 1997:124). Bir çok araştırmacı, *Târîh-i Osmanî* ile *Fezkeke-i Târîh-i Osmanî*'yi iki ayrı eser olarak kabul etmiş ve eserlerinde de böyle göstermişlerdir. *Târîh-i Osmanî* ile *Fezleke-i Târîh-i Osmanî* çerçeve ve muhteviyatça birbirinin aynıdır. *Târîh-i Osmanî*'nin basım tarihi belli değildir. Eserin son sayfasında " İş bu fezleke-i târîh makeddemâ Ceride-i Havâdis nüshalarında Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin nâmına ilan olunmuş ise de, bunun müellifi Ahmed Vefik Paşa olduğundan tashihen tezyil ve ihtar olundu." ifadesi vardır.

Târîh-i Osmanî'de bolca bulunan dizgi hataları, *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'de düzeltilmiş ve muhteviyata etki etmeyecek şekilde bazı ifade değişiklikleri ve ufak tefek eklemeler yapılmıştır. *Târîh-i Osmanî*, "Vakâ-i Hayriye" hakkında izahatla sona ererken, *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'de ise "Vakâ-i Hayriye"nin sonuçlarından bahsedilmiştir. Bu da bize gösteriyor ki *Târîh-i Osmanî*, *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'den önce basılmıştır. Anlayamadığımız bir nedenden dolayı Ahmed Vefik Paşa, eserinin adını değiştirerek başına " Fezleke" koymuş, eser bundan sonra bu adla yayınlanmıştır. *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'nin defalarca baskısı yapılmıştır. 1885'e kadar kaçak olanlar dahil *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'nin on beşten fazla baskısı yapılmıştır. 295 sayfadan oluşan *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'de Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devletinin, kuruluşundan Abdülaziz dönemine kadarki tarihini anlatmıştır.

Ahmed Vefik Paşanın Rüştüyeler için kaleme aldığı *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*, devrinde büyük ilgiyle karşılanmış, uzun yıllar okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Kendinden sonraki çalışmalara da kaynaklık teşkil eden *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'nin detaylı incelemesine geçmeden önce, 19. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığı içinde Osmanlı Devleti tarihine ilişkin çalışmalara kısaca değinmeyi gerekli bulduk. Amacımız, yenileşme hareketleri ile birlikte, değişime uğrayan ve özellikle batı tarih yazıcılığından etkilenen Osmanlı tarih yazıcılığının, Osmanlı Devleti tarihine bakışındaki değişimleri ve yenilikleri ortaya koymak ve bundan hareketle, *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'nin Osmanlı tarihleri içindeki yerini ve önemini daha iyi gösterebilmektir.

Osmanlı tarih yazıcılığı, köken olarak Arap ve Fars kroniklerine, muhteva olarak da Ortadoğu devlet ve toplumlarındaki nasihatname geleneğine bağlanabilir. (Ortaylı 1986:422). Osmanlı tarih yazıcılığı daha ziyade yöneticilerin hayatlarını ve başarılarını, özellikle askerî ve siyasî başarılarını konu almıştır. (Menage 1978:235). Osmanlı tarih yazıcılığını Yahşi Fakih ile başlatabiliriz. Âşık Paşazadelerin, Anonim Tevarih-i Osmanların, Ahmedilerin, Oruç Beylerin,

Neşrilerin rivayet ve menkıbelerle süslediği ilk dönem Osmanlı tarih yazıcılığı bir dönem sonra yerini usta üsluplarıyla dikkat çeken, İdrisi Bitlisilerin, Kemal Paşazadelerin, Âli Çelebilerin, Hoca Sadadinlerin tarihlerine bırakmıştır. Bu tarihçiler eserlerinde tarihî olayları mukadderatı ilahiyle açıklamışlar, olayların oluşunu yıldız hareketlerine ve burçların seyrine göre yorumlamışlardır. Nakilci, hikâyeci birer tarihçi olmaktan ileri geçemeyen bu kişiler, her bir olayı birbirinden bağımsız olaylar gibi görmüşler, olaylar arası bağlantı kurmayı ve mukayese etmeyi gerekli görmemişlerdir. (Yinanç 1999:573). Daha sonraki dönemlerde Mustafa Âli, Katip Çelebi, Münecimbaşı ve Naima gibi tarihçiler eserlerinde olayları sebep-sonuç ilişkisi içinde ele alıp izah etmeye kalkışmışlarsa da, bu kişilerin çalışmaları Osmanlı tarih yazıcılığı içinde küçük bir yer işgal etmiş, şahıslarla sınırlı kalmış ve bir gelenek oluşturamamıştır.

Lale devrinden itibaren çeşitli alanlarda görülen batılılaşma çabaları Osmanlı tarih yazıcılığını da önemli ölçüde etkilemiş, klasik tarih yazıcılığı dışında eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Avrupa tarihi üzerine çeviri ve uyarlama yoluyla bir takım bağımsız eserler de kaleme alınmıştır. (Arıkan 1985:1584). Tanzimat dönemi, Osmanlı tarih yazıcılığında bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı Devletinin kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen süre içinde egemen olan tarih görüşü, bu dönemde büyük değişime uğramış, tarih yazıcılığındaki kırılmalar ve değişimler bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır.

Avrupa tarih yazıcılığının yöntem ve akımlarını takip etmeye başlayan Osmanlı tarihçi ve münevverlerinin Tanzimat döneminde ilgi alanları İslam tarihinden ziyade Osmanlı tarihi olmuştur. İslam tarihçiliğinden hanedan tarihçiliğine yönelişte en büyük etki, bu dönemde uygulanan Osmanlıcılık siyaseti olmuştur. (Süslü 1990:162).

Bu dönemde okul programlarında ayrı bir konu olarak ele alınan tarih, artık politikacı ve eğitimci yetiştirmek için bir eğitim aracı olarak görülmüş, eskiden saray mensuplarıyla sınırlı kalan tarih kitapları artık çok daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmeye ve pragmatik eğitsel bir amaçla kullanılmaya başlanmıştır. (Behar 1996:51). Tanzimat dönemi tarih yazıcılığının en belirgin yönü, geleneksel yöntemlerden pragmatik yöntemlere geçişin olduğu ve her iki yöntemin bir arada kullanıldığı dönem olmasıdır. (Togan 1981:2-3).

Hayrullah Efendi ve eseri *Tarih-i Âliyye-i Osmaniye*, klasik tarih yazıcılığı ile modern tarih yazıcılığı arasında köprü olmuştur. İlk bölümü 1854'te yayınlanan *Tarih-i Âliyye-i Osmaniye*'de Hayrullah Efendi her sultana bir cüz tahsis etmiştir. I. Ahmed (1603-1617)'den sonra Osmanlı tarihi kitabında yer almayan Hayrullah Efendi, doğu kaynakları dışında geniş olarak Hammer'in meşhur tarihinden ve De la Croix'in eserlerinden yararlanmıştır. (Kuran 1997:211).

Tanzimat döneminin en mühim tarih eseri Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Devlet-i Aliyye*'sidir. İlk cildini sunduğu Tarihi fazlasıyla ilgi ve takdir görmüş olan Ahmed Cevdet Paşa, sarayın resmî vakanüvisi olarak tayin edilmiş, ömrünün otuz yılını bu esere hasretmiştir. Eserinde kullandığı kaynakların bolluğu; tahlil kabiliyeti; Rusya, İngiltere, Fransa, Osmanlı idarî ve hukuk müesseseleri üzerindeki analizleri ile hayranlık uyandıran ve Osmanlı vakanüvislik geleneğini sona erdiren kişi olarak da bilinen (Ortaylı 1986:424) Ahmed Cevdet Paşa'nın bazı yönleriyle de klasik Osmanlı tarih yazıcılığına sadık kaldığını söyleyebiliriz. Resmî terfileri ve yıl boyunca vuku bulan ölümleri klasik tarzda kaydeden Ahmed Cevdet Paşa, bazı bölümlerde de terkipçi yönünü bir yana bırakarak tafsilata yönelmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, eserinde yalnız Osmanlı tarihiyle sınırlı kalmamış, Avrupa devletlerinin ahvalinden, bu devletlerin birbirleriyle olan münasebetlerinden ve bize karşı takip ettikleri politikalarından da bahsetmiştir. (Arıkan 1985:1585).

Ahmed Cevdet Paşa'nın yerine vakantüvisliğe getirilen Ahmed Lütü Efendi, Ahmed Cevdet Paşa'nın kaldığı yerden itibaren Osmanlı tarihini yazmaya başlamıştır. İlk ciltte Hazine-i Evrak (Arşiv) ile Divan-ı Hümayun ve Sadaret Mektubi Kalemî belgelerine, olaylara tanık olanların görüşlerine başvuran Ahmed Lütü Efendi ilerleyen ciltlerde geniş ölçüde Takvim-i Vakâyi ve Ceride-i Havâdis'ten yararlanmıştır. Ahmed Lütü'nün gazeteleri kaynak göstermesi ve eserini daha çok gazete haberlerine dayandırması ağır biçimde eleştirilmesine sebep olmuştur. (Yinanç 1999:576).

Sicil-i Osmani'nin yazarı olan Mehmed Süreyya Bey, Ahmed Cevdet Paşa'nın bıraktığı 1824 yılından itibaren 1876 yılına kadar Osmanlı Devleti tarihini vakantüvis olmadığı halde kaleme almış ve 9. ciltlik bir eser ortaya koymuştur. Maalesef bu eser İstanbul yangınlarının birinde yanmıştır. Ahmed Mithad Efendi *Univers* benzeri bir seri yayınlamaya başlamış (1288-1298), her ciltte bir Avrupa ülkesinin tarihini özetlemiştir. Son cildi Osmanlı Devletine ayrılan Ahmed Mithad Efendi'nin bu eseri popüler ve pedagojik tarzda hazırlandığından özellikle halk tarafından yoğun ilgi görmüş ve uzunca yıllar popülerliğini sürdürmüştür. (Kuran 1997:212).

Tanzimat döneminin tanınmış fikir adamı ve ansiklopedisti olan Namık Kemal de Osmanlı tarihine ilgi duymuş ve eserler vücuda getirmiştir. Çökmeye yüz tutmuş bir imparatorluğa yeni bir ruh vermeyi, toplumu çağdaş bir düşünce yapısına kavuşturmayı amaçlayan Namık Kemal için tarih, bir çıkış noktası olmuştur. Bundan dolayı Namık Kemal, *Evrak-ı Perişan* adlı tarih eserinde imparatorluğun çöküş dönemlerini değil, yükseliş dönemlerini konu almıştır. Namık Kemal'in bu eseri ilmi olmaktan ziyade pedagojik bir kıymete sahiptir. Namık Kemal Rodos'ta bulunduğu dönemde bir de Osmanlı tarihi yazmaya başlamış, ancak eserini Yavuz Sultan Selim'in ölümüne kadar getirebilmiştir. Namık Kemal eserinde olayları ve sorunları işlerken çoğu kez belge yerine mantığa başvurmuştur. Ahmed Cevdet Paşa'da çürütülmesi olanaksız belgelerin yerini, Namık Kemal'de mantık almıştır.

II.Meşrutiyetten sonra popüler olan ve geniş bir okuyucu kitlesi tarafından benimsenen bu eserde Namık Kemal oldukça akıcı ve sade bir dil kullanmıştır. (Arıkan 1985:1587).

Tanzimat döneminde tarih anlayışındaki değişme ve gelişmelerden hareketle Osmanlı tarihi yazmış olan ve yazdığı bu tarihle Osmanlı tarih yazıcılığında önemli bir yere oturan Mustafa Nuri Paşa, eseri olan *Netaicü'l Vukat*'ı 1877'de yayınlamıştır. Hiç yabancı dil bilmeyen Mustafa Nuri Paşa, bu eserini oluştururken yerli tarih eserlerinden yararlanmış, yabancı dil bilmediğinden dolayı Avrupalı kaynaklara ulaşamamıştır. Avrupalı kaynaklara ulaşamamasına karşın Mustafa Nuri Paşa *Netaicü'l Vukat*'ta Avrupa devletleri ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkileri ustalıkla ele almış, olayları sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde ortaya koymuştur. (Ortaylı 1986:427). Terkibî mahiyette olan bu eserinde ayrıca Mustafa Nuri Paşa devlet müesseselerine ve iktisadî meselelere öncelik vermiş, iktisatın tarihteki mühim yerini okuyucusuna göstermiştir.

Son Osmanlı vakanüvisi olan Abdurrahman Şeref iki küçük ciltten oluşan bir Osmanlı tarihi kaleme almıştır. Bu eserinde, Ahmed Vefik Paşa'nın Osmanlı tarihine ilişkin olan tasnifi kullanan Abdurrahman Şeref, kaynak olarak yazma ve basma eski Osmanlı tarihlerini kullanmış, ayrıca Hammer'in Osmanlı tarihinden de yararlanmıştır. Abdurrahman Şeref her faslın sonunda, o dönemin ilmî ve fikrî hayatından bahsetmiş ve eserinde yeri geldikçe Osmanlı Devleti ile alakalı olan devletlerin tarihlerinden de bahsetmiştir. Bu dönemde yukarıda isimlerini saydığımız kişilerin dışında Mizancı Murat, Tevfik Paşa, Ali Cevat, Sadıesbak Kamil Paşa ve Şükrü Bey küçük ciltler halinde Osmanlı tarihleri kaleme almışlardır. (Yinanç 1999:578).

Yeni açılan okullar için tarih ders kitaplarına duyulan ihtiyaç, 19.yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarih yazıcılığının gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

1860 ve 1870'li yıllarda hem erkekler, hem de kadınlar için yeni ilk ve orta okullar açılmış, zamanla bu okulların sayısı artmıştır. Açılan bu okullar için tarih ders kitaplarının gerekliliği ortaya çıkmış, bu gerekliliğin farkına varan Ahmed Vefik Paşa, Rüştiyeler için bir Osmanlı tarihi hazırlığı işine girişmiş ve kısa bir süre sonra *Fezleke-i Târih-i Osmanî* adı verilen tarih kitabını vücuda getirmiştir. (Behar 1996:57).

Ahmed Vefik Paşa *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'yi hazırlarken Fransız liselerinde okutulan tarih kitaplarını örnek almıştır. *Fezleke-i Târih-i Osmanî*'yi altı bölüme ayıran Ahmed Vefik Paşa, kuruluşundan Abdülaziz dönemine kadar olan Osmanlı tarihini kuruluş, gelişme, yükselme, gerileme, bozulma ve ıslahat çağları adları altında bölümlendirerek incelemiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın bu tasnifi kendisinden sonra gelen bir çok tarihçi tarafından da kabul edilmiştir. Ahmed Mithad Efendi, Mustafa Nuri Paşa, Mizancı Murat, Abdurrahman Şeref Efendi gibi kişiler Ahmed Vefik Paşa'nın tasnifi doğrultusunda eserler vermişlerdir. (Arıkan 1985:1588; Kuran 1997:212; Yinanç 1999:577).

Ahmed Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Târih-i Osmanî*'de yapmış oldu tasnif, özellikle eğitim amacıyla yazılan Osmanlı tarihleri için bir prototip olmuş, uzun yıllar bu tasnif çerçevesinde okullar için tarih kitapları yazılmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın yapmış olduğu bu tasnif 1990'lı yılların başına kadar hazırlanan hemen hemen bütün ortaokul ve lise tarih kitaplarında kullanılmış, 90'lı yılların ortalarından itibaren bu tasnif dışında başka tasniflerde kullanılmaya başlanmıştır.

Fezleke-i Târih-i Osmanî, diğer Osmanlı tarihlerinde olduğu gibi bir mukaddime ile başlamaktadır. Mukaddime bölümünde, Osmanlıların Horasandan Anadolu'ya göçlerini ve zamanla Batı Anadolu'ya yerleşmelerini yetmiş yıllık bir zaman kesiti içinde anlatan Ahmed Vefik Paşa, bu bölümde diğer tarihlerden farklı olarak Osmanlı hanedanının kökenini Kayı boyu olarak isimlendirmemiş, bunun

yerine Türk aşireti tabirini kullanmıştır. (Akün 1984:152). Bu bölümün sonunda ayrıca Ahmed Vefik Paşa kitabı nasıl tasnif ettiğini anlatmıştır.

" Cihanın hali daima bir kararda durmasıyla Devlet-i Aliyede dahi mesâlihın reviş ve tabiatı defa tafayyür edip bu altı müddetin her biri tahminen tarih-i hicretin yüz seneden ibaret olan birer asrına tesadüf etmiştir. Her asrın vekâyii bu kitabın birer faslına ittihaz olunup fasl-ı evvelde binâ-yı devletin te'sisine ihtimâm ve fasl-ı sâniide tevsi-i dâire-i memlekete ikdâm olunup fasl-ı sâliside Âl-i Osman üç â'lâ-yı şan ve azimete terfî ettiği ve fasl-ı râ'bide kavânin ve nizâmâtın bazı mertebe ihlâli askerinin itaa'ten çıkmasına ve milletin ihtilâline netice verdiği bu fenalık müstevcib-i zaaf olarak fasl-ı hamisde artık umûr-u hariciyeye hayli mazarratı müstelzim olmuş ise de fasl-ı sâdis de tecdîd-i usûl-u hükûmete karar vererek mühr-i saltanat tekrar kesb-i fer ve şevket eylediği şerh ve beyân kılınmıştır " (Ahmed Vefik Paşa 1871:5).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere Ahmed Vefik Paşa yüzyıllık bir dönemi bir fasıl kabul etmiş, yaklaşık altı yüz yıllık Osmanlı tarihini altı fasılda incelemiştir.

Fasl-ı Evvel'de Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devletinin kuruluşunu (Osman Gazi, Orhan Gazi, Murat Hüdavendigâr, Yıldırım Beyazıd Dönemleri),

Fasl-ı Sâni'de Osmanlı Devletinin sınırlarının genişletilmesini (Fetret Dönemi, Çelebi Mehmed Han, II.Murad, Fatih Sultan Mehmed, Sultan II.Beyazıd Dönemleri),

Fasl-ı Sâlis'de Osmanlı Devletinin yükselişi (Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, II.Selim, III.Murad Dönemleri),

Fasl-ı Râbi'de Osmanlı Devletinde kanunların ve nizâmların ihlâli sonucunda askerinin itaatten çıkması (III.Mehmed, I.Ahmed Han, I.Mustafa Han, II.Osman, IV.Murad, İbrahim Han,IV.Mehmed Dönemleri),

Fasl-ı Hamis'te Fasl-ı Râbi'de incelenen kötü durum neticesinde Hâriciye işlerinin zahmetli hale gelmesi (II.Süleyman, II.Ahmed, II.Mustafa, III.Ahmed, I.Mahmud Han, III.Osman, III.Mustafa, I.Abdülhamid Dönemleri),

Fasl-ı Sâdis'te Hükümet işlerinin yenilenmesine karar verilerek, saltanat mührünün tekrar parlaklık kazanması (III.Selim, IV.Mustafa, II.Mahmud, Abdülmecid Dönemleri) konu alınmıştır.

Ahmed Vefik Paşa her faslın başlangıcında bu yüzyılda başa geçmiş hükümdarların listesini " Devlet-i Osmâniyenin .....'asırda zuhür eden vekâyi'i beyanıdır"şeklinde bir açıklama ile vermekte, bu listede bulunan padişahlar, kronolojik bir sıra ile kimin oğlu oldukları, doğum, tahta geçiş ve vefat tarihleri, saltanat ve ömür süreleri tablo şeklinde okuyucuya sunulmaktadır.

Fasl-ı Sâlis

Devlet-i Osmaniye'nin Onuncu Asırda Zuhur Eden Vekâyi'i Beyanıdır.

<u>Sultan</u>	<u>İbn (Baba)</u>	<u>Velâdet</u>	<u>Cülus</u>	<u>Vefat</u>	<u>Müddet-i Saltanat</u>	<u>Müddet-i Ömür</u>
Yavuz Selim	Beyazıt Han	872	918	926	8	54
Süleyman Kanuni	Selim Han	900	926	974	48	74

Selim Han-ı Sâni	Süleyman Han	929	974	982	8	53
Murad Han-ı Sâlis	Selim Han-ı Sâni	953	982	1003	21	49

Mütâla'at

Fasl-ı sâlisde dokuzyüz on sekiz senesi Yavuz Sultan Selimin cülüsundan bin üç senesi Sultan Murad Sâlisin vefatına değin seksen beş yıllık vukuat mündericidir.

Fezleke-i Târîh-i Osmanî'de her fasıl padişah sayısı kadar bölümlere ayrılmıştır. Örneğin Fasl-ı Sâlis'in birinci bölümü Yavuz Sultan Selim'e, ikinci bölümü Kanuni Sultan Süleyman'a, üçüncü bölümü II.Selim'e, dördüncü bölümü III.Murat'a ayrılmıştır. Her faslın sonunda bir de Tetimme (ilave) konulmuştur. Bu tetime bölümünde Ahmed Vefik Paşa, devletin yüz yıllık dönemini genel olarak değerlendirmekte ve dönemin edebî , mimarî ve hukukî yapısı hakkında okuyucuya bilgiler vermektedir.

Ahmed Vefik Paşa, padişahlara ayrılan bölümlerde ise, dönemin mühim olaylarından, yapılan savaşlardan bahsetmektedir. Ayrıca bu bölümlerde Ahmed Vefik Paşa, yapılan camiler, imarethaneler ve yenilikler hakkında okuyucuya bilgiler sunmaktadır. Bu bölümlerin sonunda da Paşa o bölümde anlattığı dönemin padişahı hakkında kısa bir değerlendirme yapmaktadır. Ahmet Vefik Paşa'nın yapmış olduğu bu değerlendirmelere örnek olarak Osman Gazi hakkında yapmış olduğu değerlendirmeyi aşağıda sunuyoruz:

"Adalet ve Secaati ve kemal-i zühd-ü semahati meşhur olup hattâ emvalleri ittihazına rağbeti olmadığından vefatında zuhur eden muhallelfatı fakat bir iki takım elbise ve esliha ile birkaç barfir ve bir sürü koyundan ibaret idi." (Ahmed Vefik Paşa:1871:16).

Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'de yaralandığı kaynakları göstermemiştir. Yalnız eserin içinde "ekser tevârih-i mevsûka naklince " (Ahmed Vefik Paşa 1871:29), "Ravzat'ül ibrâr tarihinin nakli veçhile" (Ahmed Vefik Paşa 1871:145), " Nâimâ tarihinin rivâyeti veçhile" (Ahmed Vefik Paşa 1871:172) şeklinde üç yerde üç kaynak ismi zikredilmiştir.

Hem doğu dillerine hem de batı dillerine hakim olan Ahmed Vefik Paşa'nın kütüphanesi özellikle tarih kitapları açısından zengindir. Ahmed Vefik Paşa Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca, Almanca, Latince ve Yunanca tarih kitaplarını kütüphanesinde toplamış ve eserlerinin oluştururken bu muazzam kütüphanesinden faydalanmıştır. Elimizde bulunan Ahmed Vefik Paşa'nın Kütüphane kataloguna baktığımızda özellikle Türkçe ve İngilizce yazılmış Osmanlı tarihleri dikkatleri üzerine çekmektedir. Türkçe kitaplar bölümünde bulunan tarih kitaplarının (Nu:869-1004) büyük kısmı Osmanlı tarihlerine ait eserlerdir.

Tarih-i Cevdet (Nu:869-870), *Tarih-i Nâimâ* (Nu:871), *Tarih-i Şanizâde* (Nu:872), *Nişancı Tarihi* (Nu:874-878), *Tarih-i Peçevî* (Nu:879-882), *Tarih-i Vassaf* (Nu:885, 886), *Tarih-i Solakzâde* (Nu:887), *Tarih-i Lütfi* (Nu:888), *Tarih-i Evliya Çelebi* (Nu:891-893), *Fezleke-i Kâtip Çelebi* (Nu:894, 895), *Tac'üt Tevârih* (Nu:901-903), Mehmed Tefvik'in *Telhis-i Tarih-i Osmânî* (Nu:909), Nişancı Paşa'nın *Tarih-i Âl-i Osman* (Nu:910), *Tarih-i Bidâyet-i Âl-i Osman* (Nu:913), *Süleymannâme* (Nu:920), *Selimnâme* (Nu:920), *Dursun Bey Tarihi* (Nu:924), *Osmanzâde Tarihi* (928), bizim kütüphane katalogundan seçip gösterebileceğimiz başlıca Osmanlı tarihleridir. Türkçe tarihlerin yanında özellikle İngilizce Osmanlı tarihine ilişkin kitaplar da ilgi çekicidir. J.Derb'e ait olan 1620 tarihli *A Complete History of the Turks* (Nu:3632), Paul Ryccut'a ait 1680 tarihli *The History of the Turkish Empire* (Nu:3633), W.J. Hamilton'a ait olan *Resarches in Asia Miror and Armenia* (Nu:3640), E. Hamlin'in 1878 tarihli *Amany the Turks* (Nu:3646), katalogda bulunan İngilizce yazılmış Osmanlı tarihine ilişkin başlıca kitaplardır. Ayrıca Fransızca

yazılmış *Etat actuel de L'Empire Ottoman* (Nu:1555) adlı eser Osmanlı tarihi konusunda katalogta yer alan kitaplar arasındadır.

Ahmed Vefik Paşa yerli ve yabancı kaynaklardan edinmiş olduğu bilgileri muhakeme süzgecinden geçirerek öğrencilerin anlayacağı kıvama getirmiş ve sade bir dille okuyucularına sunmuştur. *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'de kronolojik bir sıra takip eden ve olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendiren Ahmed Vefik Paşa bu yönüyle Osmanlı tarih yazıcılığında yeni bir anlayışın oluşmasına da öncülük etmiştir. Ahmet Vefik Paşa ayrıca, eserinde, Osmanlı tarihlerinin hemen hemen hepsinde kullanılan 'rüya' motifine yer vermemiş ve bu yönüyle de eserini diğer Osmanlı tarihlerinden farklı kılmıştır.

Bir çok yönleri ile klasik Osmanlı tarih yazıcılığından ayrılan ve yenilikler ihtiva eden *Fezleke-i Târîh-i Osmanî*'de, Ahmed Vefik Paşa klasik Osmanlı tarih yazıcılığında etkiler de taşımaktadır. Ahmed Vefik Paşa'nın bazı bölümlerde kullandığı üslup, kişiler ve olaylar karşısında takındığı tavırlar ile bireysel hislerini ortaya koyduğu cümleler bize onun klasik tarihçilik yanını yansıtmaktadır. III. Selim Dönemi ve Vakay-i Hayriye'nin anlatıldığı kitabın son bölümde Ahmed Vefik Paşa'nın olayları anlatırken kullandığı cümleler ve kişiler hakkında ortaya koyduğu kanatlar gerçekten ilginçtir. Kabakçıyı habise benzeten Paşa, Yeni Çeriler karşısında Nizam-ı Cedid askerlerini ise biçarelere benzetmiştir. Kölemenleri serkeşler olarak, Vahabileri ise haşarat olarak gösteren Ahmed Vefik Paşa, Vakay-i Hayriye sonrası ocakları dağıtılan Yeni Çerileri de inleri yıkılmış canavarlara ve edepsizlere benzetmiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın bu tutumu ile Tanzimat dönemi Osmanlı idaresinin bu kişilere ve gruplara olan tavrı benzerlik göstermektedir. Klasik Osmanlı tarihçiliği ile batı tarihçiliği arasında bir geçiş eseri olan *Fezleke-i Târîh-i Osmanî* uzunca yıllar ders kitabı olarak hakimiyetin devam ettirmiştir.

"Donanma-yı hümayun Akdeniz boğazını kapatmaya gelen Rusya gemileri ile cenge düşüb düşman ric'ate mecbur oldukda hudud-ı şimaliye hareket-ı kat'iyeye mübaşeret olunmak üzere tuna canibine her gün asker tesyir olunmakda iken bazı garazker her dem fitne teşnesi olan yeniçerilere gizli çıra koyub alevlendirerek İstanbul Boğazı tabyalarında olan yamaklar Nizam-ı Cedid neferat ile kavgaya tutuşmakta içlerinden Kabakçı namında bir habisin tedbiriyle şehre girdiler ve bütün erzal ve eşkıya ile birleşib ekser rical-i devlet ve cümle Nizam-ı Cedid kıyafetinde buldukları bî-çareleri paraladılar." (Ahmed Vefik Paşa, 1871: 284-285).

"...Kölemen serkeşlerinin vücudu dünya yüzünden fesh olunması ile Mısır eyaleti asakiri Arabistan'a tayin ve ta Necid sancağından Vahhabî haşeratının yuvası olan Derriyye şehri zabtla esas fesatları kolu kum oldu." (Ahmed Vefik Paşa, 1871: 287).

"1241 senesi evahirinde yeniçeriden askerliğe kabiliyeti olanlar Eşkinci namı ile seçilib talime başlatılması müzakere ve icra olundukda edepsizler yine kazanları Atmeydanına çıkarmışlar ve Ağa kapısını basıb Paşa kapısını yağma etmişler ise de bir müddetten beri kullanılan hüsn-i tedbirin semeresi olarak halkın ocağa nefreti ve yeniçerinin za'af-ü mezelleti artmış ve bu kerre Topcu ve Humbaracı ve Tersanelü zorba zümresinde ayrılıb ve hüsn-i hizmet emeline düşmüş olduklarından saray-ı hümayunda sancak-ı şerif altına ulema ve ahali ile külli askir cem' olub Sultan Ahmedde ordu kurularak eşkıya kışlalarına birkaç bin cengaver sevk olundu. Hainlere aff-ü aman verilip itaate

davet olunmuş iken yine kendi günahları necatlarına mani-i hafi olarak ihsanı kabul etmemeleri ile kışlalar top ile dövülüb hak ile yeksan ve ocaklunun inleri yıkılmış canavarlar gibi darmadağın oldu. İş bu Vak'a-yı Hayriyye'e fakat üç dört bin edepsizin helak ve nef'iyle yeniçeri eşirresinin adı dahi kalmayıb imha ve ilya kılındı." (Ahmed Vefik Paşa, 1871: 288-289).

C-Şecere-i Türk

Osmanlı devletinde Türkçülük hareketinin başlatıcılarından kabul edilen Ahmed Vefik Paşa'nın, batıdaki Türkoloji çalışmalarını yakından takip ettiğini yukarıdaki bölümde belirtmiştik. Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Yunanca gibi batı dillerinin yanında Arapça, Farça ve Çağatayca gibi doğu dillerini de bilen Ahmed Vefik Paşa, Çağatayca'nın üzerinde ehemmiyetle durmuş, Çağatayca'nın Türk tarihini araştırmada ve aydınlatmada anahtar bir role sahip olduğunu görmüştür.

Osmanlıca ile Çağatayca'nın aynı dile mensup lehçeler olduğunu bilen ve ileride hazırlayacağı *Lehçe-i Osmanî* isimli sözlüğünün giriş bölümünde bundan bahsedecek olan Ahmed Vefik Paşa'nın elimizde bulunan kütüphane kataloguna baktığımızda yetmiş dört kitabın Çağatayca olduğunu görmekteyiz. Bu kitaplardan büyük bir kısmının Kazan'da, diğerlerinin Londra, İstanbul, Moskova, Paris, Leipzig, Petersburg, Kalküta ve Marsilya gibi merkezlerde basıldığı görülmektedir.

Katalogun lügatler, anonim eserler, edebiyat ve tarih kitaplarından oluşan bölümünde anonim *Oğuznâme* (Katalog No:436), *Divan-ı Ahmet Yesevi* (Katalog

No:448), *Şecere-i Türk* (Katalog No:463), *Selçuknâme* (Katalog No:463), *Oğuznâme Tarihi* (Katalog No.465) ve *Baburnâme* (Katalog No:462) dikkatimizi çeken başlıca kitaplardır.

Türk tarihine ve Çağatayca'ya bu kadar ilgi gösteren Ahmed Vefik Paşa, Harezm Özbek hükümdarlarından Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* adlı eserini Anadolu Türkçesine aktarmaya başlamıştır. 28 Eylül 1863 tarihli *Tasvir-i Efkar* Gazetesinde kitap sayfası şeklinde tefrika edilmeye başlanan bu tercüme 23 Şubat 1864 tarihinde son bulmuştur. Tefrikanın devamının sonraki bir vakte bırakıldığı aynı gazetenin 1 Mart 1864 tarihli sayısında ilan edilmişse de, ya Ahmed Vefik Paşa tarafından tercüme edilmediğinden, ya da sebebini bilmediğimiz bir gelişmeden dolayı yayınlanamamıştır.

Tamamı dokuz bab olan *Şecere-i Türk*'ün sadece ilk üç babından oluşturulan 152 sayfalık kitabın kapağında tercüme edenin adı verilmemiş, bunun yerine “Bir zat marifetiyle İstanbul Türkçesine tahvil olunmuştur” ifadesi yer almıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın tercüme yaparken, kütüphane katalogunda 461 numarada yer alan *Şecere-i Türk*'ün 1824'te Kazan'da basılan Çağatayca nüshasını esas aldığı görülmektedir. Ahmed Vefik Paşa'nın Almanca, Rusça, İngilizce ve Fransızca nüshalar yerine, Çağatayca nüshayı esas alması, onun, Çağatayca'yı ne kadar önemseydiğini bize bir kez daha göstermektedir.

Eserin kapağına başlık olarak konulan, 1825 Kazan baskısının başında “Uşal Şecer-i Türk” ibaresindeki “bu, iş bu” mânasına gelen Çağatayca “uşal” sözünün mahiyetinin bilinmemesi yüzünden Ahmed Vefik Paşa'nın tercümesinin adı yanlış bir okuyuşla yakın zamanlara kadar hep “Evşâl-i Şecer-i Türk” ve daha da tahrife uğrayarak “Şecere-i Evşal-i Türk” şeklinde gösterilmiştir.(Akün 1989:151)

1603'te dünyaya gelen Ebulgazi Bahadır Han, Şiban (Seybân) Han neslinden gelmekte olup babası Arap Muhammed Han'dır. (Kafalı 1994:358). Ebulgazi Bahadır Hanın soyu anne ve baba tarafından Cengiz Han'a dayanmaktadır. Kardeşleri ile uzun yıllar iktidar kavgasına tutuşan, ömrünün büyük kısmını sürgünlerde geçiren Ebulgazi Bahadır Han 1642 yılında hükümdar olmuş, hükümdarlığını 1663 yılına kadar sürdürmüştür.

Ebulgazi Bahadır Han, Hârezm ülkesinin ekonomik yönden çöktüğü, gerilemenin had safaya ulaştığı ve cehaletin hüküm sürdüğü bir dönemde hükümdarlık yapmış, ülkesini komşu hanlıklara ve dağınık Türkmen aşiretlerinin baskınlarına karşı müdafaa etmeye çalışmıştır. Safevi ülkesinde, Kazak Hanlığı'nda, Buhara ve Semerkant Özbekleri yanında, Hazar ötesi Türkmenleri arasında ve İdil boyu Kalmuk Hanı'nın yanında kalan, bu münasebetle bilgi ve tecrübe sahibi olan Ebulgazi Bahadır Han, İran'da kaldığı on yıl boyunca Farsça ve Arapçasını şiir yazabilecek seviyede geliştirmiş, Kalmuk hanının yanında Moğolca da öğrenmiştir.(Kafalı 1994:359).

Ebulgazi Bahadır Han bu birikimleri neticesinde iki önemli eser meydana getirmiştir.1659'da tamamladığı ilk eseri *Şecere-i Terâkime*'yi Arapça ve Farsça'dan uzak, herkesin anlayabileceği sade bir Türkçe ile kaleme almıştır. Eserde Türkmenlere dair bilgiler verilmiş, Oğuz Han ve neslinden, Türk damga ve ongunlarından bahsedilmiştir. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*'yi yazarken sözlü ve yazılı kaynaklardan faydalanmış, özellikle Türkmen boyları arasında dolaşan rivayetleri, beylerin ve hocaların ellerinde bulunan şecereleri değerlendirmiş, Reşîdüddin Fazlullah'ın *Câmi'ü't-tevârih* adlı Farsça umumi tarihini, bunun da özellikle "Oğuznâme" kısmını kullanmıştır. (Togan 1977:81; İnan 1988:39; Kafalı 1994:359).

Ebulgazi Bahadır Han'ın diğeri olan *Şecere-i Türk*'te 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Harezm'de hüküm süren Yadigaroğlu Şıban Özbek Hanlarının tarihi ve soyları anlatılmaktadır. Ebulgazi Bahadır Han *Şecere-i Türk*'ü, ölüm tarihi olan 1663 yılına kadar getirmiş, kalan kısmını oğlu Enûşe Bahadır Han tamamlamıştır. Eserin ilk bölümü Reşîdüddin'in *Câmi'u't-tevârihi*'ne dayandırılmış, müellifi bilinmeyen *Mu'izzü'l-ensâb* adlı eserden de faydalanılmıştır. (Togan 1977:81; Kafalı 1994:360; Çeri 1997:113-114).

Şecere-i Türk, 1717'de Sibirya'da yaşayan İsveçli savaş esiri Strahlenberg tarafından Tabol taraflarında bulunmuş, bir diğeri İsveçli, Schenström tarafından batı Sibirya'da Rusça bilen Buharalı bir imama sözlü olarak çevirtilmiştir. 1720-21'de Almanca'ya çevrilen eserin aslı ve bu tercümesi o zaman Sibirya'da araştırmalar yapmak üzere görevlendirilmiş Alman âlim Messerschmid tarafından, Göttingen'e getirilmiş ve orada Barenn tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. 1726'da Dr. Bentinck tarafından, "*Histoire généalogique des Turteres traduit du manuscrit tartare d'Abulgazi Bahadır Chan*" adıyla iki cilt olarak yayınlanmıştır. Ardından Rusça ve İngilizce tercümeleri yapılan fakat pek itibar görmeyen bu tercüme 1780'de Göttingen'de "*Ebulgazi Bagadur Chans Geschichtsbuch der Mugalisch-Mongolischen ader Mongolischen Chane*" adıyla Almanca yayınlanmıştır.(Kafalı 1994:360; Çeri 1997:114-115).

Şecere-i Türk'ün başka nüshalarını da bulan Ruslar, Tarihçi Ch. Frähn'in önsözüyle Kazanlı alim İbrahim Halfin tarafından "*Abulgasi Bagadur Chani Historia Mongolorum et Turtararum*" adıyla 1824'te yayınlamışlardır. Bu tercümeyle dayanarak G.Sablukov tarafından yapılan Rusça tercüme 1905'te gerçekleştirilmiştir.

Baron Desmeisons, *Şecere-i Türk*'ün o güne kadar bulunan bütün nüshalarını karşılaştırarak bir cildi Türkçe metin (1871), diğeri cildi Fransızca tercüme ve ekler

olmak üzere (1874) iki cild halinde “*Histoire des Mogols et des Tatars*” adıyla yayınlamıştır.(Togan 1977:82; Çeri 1997:115-116).

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*'te Hz. Adem'den, Şibanîler'in Harezm'de hakimiyetlerine kadarki Türk tarihini anlatmaktadır. *Şecere-i Türk* dokuz bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Âdem'den Moğol'a, ikinci bölüm Moğol'dan Cengiz Han'a, üçüncü bölüm Cengiz Han'ın doğumundan ölümüne, dördüncü bölüm Cengiz Han'ın oğlu Ögedey ve onun oğlunun yani Cengiz'in torunlarından Moğol vilayetinde hükümranlık etmiş olanları, beşinci bölüm Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han'ın çocuklarından Maverünnehir'de Kaşgar vilayetinde padişahlık edenleri, altıncı bölüm Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy Han'ın çocuklarından İran'da hükümet kuranları, yedinci bölüm Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın çocuklarından Kıpçak'ta hükümet kuranları, sekizinci bölüm Çoçi Han'ın çocuklarından Maveraünnehr'de ve Kırım, Kazak, Turan'da han olanları, dokuzuncu bölüm yine Şeybani Han'ın çocuklarından Harezm'de hakim olanları anlatmaktadır.(Çeri 1997:115-116).

Tarih, destanlar ve hâtıratlara dayandırarak oluşturulan *Şecere-i Türk*, tipik bir Türk tarihidir. Eseri önemli kılan başlıca etmenlerden biri, Avrupalılara Türk ve Moğol tarihine ait mâlum olan ilk kaynak eser olmasıdır. Bu sebeple çok kısa bir sürede Avrupa dillerine çevrilmiş, defalarca baskısı yapılmış, ayrıca uzun süre Türk ve Moğol tarihleri üzerine yapılan araştırmalarda başvuru kaynağı olarak gösterilmiştir.

Ebulgazi Bahadır Han *Şecere-i Türk*'te , *Şecere-i Terâkime*'de olduğu gibi, Arapça ve Farsça kelimelerden ve tamlamalardan uzak, sade, halkın anlayacağı Çağatay lehçesi ile kaleme almıştır.

“Moğolun dilini ve resim ve ıstılahını güzel öğrendim. Bu tarihi iyi ve fena herkes bilsin diye Türkî lisanıyla yaptım. Türkîyi de şöyle aytdım ki beş yaşında çocuk mütelaa eder. Bir kelime koşmadım.sarih ve iyan olsun deyü. Eğer ecelin zamanı gelmese iş bu kitabı Farisi ile ilbasa arzum vardır. Tanrı yetiştire.” (Ahmed Vefik Paşa 1864:51).

Ahmed Vefik Paşa'nın yukarıya alınan tercümesinden anlaşılacağı üzere, Ebulgazi Bahadır Han eserini yazış amacının Moğol tarihinin ve gelişiminin herkes tarafından bilinmesi olduğunu söylemekte, bunun için de eseri beş yaşında bir çocuğun bile anlayacağı bir dille yazdığını belirtmektedir. Ahmed Vefik Paşa da Ebulgazi Bahadır Hanın bu dileğinden hareket ederek, Türk tarihi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden bu eseri, Anadolu halkının anlayacağı bir sadelikte tercüme etmiştir.

Ahmed Vefik Paşa, bu tercümesiyle Osmanlı düşünce ve ilim dünyasına Çağatayca'yı ve Orta Asya Türk tarihini tanıtmıştır. Çağatayca ile bu ilk tanışma daha sonraki yıllarda hızlanarak gelişmiş, Orta Asya ve Volga bölgelerinde yaşayan Türk toplulukları ve edipleriyle temaslar kurulmuştur. Orta Asya'dan gelen derviş ve hacıların İstanbul'da kurdukları tekkelerin en önemlisi olan “Özbek Tekkesi” dönemin kültür dünyasına önemli katkılar sağlamış, yıllarca adından söz ettirmiştir. 1860-1870'lerde bu tekkenin şeyhliğini yapan Buharalı Süleyman Efendi, 1880'de *Lugat-ı Çağatay* isminde bir sözlük hazırlamış, Çağatay atasözleri ve deyimlerinden de örnekler vermiştir. Özbek Tekkesinin bir başka müridi olan Mehmet Sadık da 1895'te *Üss-i Lisan-ı Türkî* adlı Çağatayca gramer kitabını hazırlamıştır. (Sarımay 1994:59; Akçura 1998:51).

Ahmed Vefik Paşa'nın Çağatayca'ya ilgisi *Şecere-i Türk*'ü Anadolu lehçesine aktarmakla kalmamış, Ali Şir Nevai'nin son eseri *Mahbubü'l-Kulüp*'u, Nevai üzerine

ciddi araştırmaları olan Belin ile birlikte İstanbul'daki birkaç mühim nüshaya dayanarak 1873'te yayımlamıştır. Diğer taraftan Çağatayca bir metinler antolojisinden başka Nevai'nin *Divanü's-Sagir* adlı eseri ile Kırım Hanı Halim Giray'ın hakkında önsöz ekleyerek Divanını yapmayı düşündüğü, Çağatayca bir sözlük hazırlığı içinde bulunduğu söylenmiştir. Ancak bunlar Paşa'nın gerçekleştiremediği projeleri olarak kalmıştır. (Akün 1989:155).

Ahmed Vefik Paşa'nın Ebulgazi Bahadır Han'dan tercüme ettiği *Şecere-i Türk*'te Anadolu'da kullanılan saf halk Türkçesini baz aldığını yukarıda belirtmiştik. Paşa, tercümesinde Çağatayca sözcükleri olduğu gibi almamış, bunları karşılayan, Anadolu Türkçesinde bulunan sözcükleri kullanmıştır. Tercümesinde Türkçe'ye mal olmuş, halk tarafından sıklıkla kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri de kullanan Ahmed Vefik Paşa ayrıca bazı bölümlerde Arapça tamlamalar da kullanmıştır. Örnek:

<u>Ebulgazi Bahadır Han</u>	<u>Ahmed Vefik Paşa</u>
Dost	Habib
Daniřmend kişi	Füzeladan
Anın için	Zirâ
Yasap	Teşkil
Ulug	Azim
Tuzluk	Şûre
Burun	Makdem
Avga	Şikara
Özi	Kendi
Aka	Büyük
Barça	Cümle
Kildiler	Müracaat etdiler
Kaytdılar	Avdet etdiler
Uzak seferga	Sefer-i baide

Ulug atası	Cedd-i emcedi
Öler vaktında	Vakt-ı rihletinde
Öz agzığa baktırup	Kendisine ram edip
Yakınında	Kurbunde
Aytak	Zikredelim
İlge kişi yiberdi	Halka irsal etdi

(Desmaisons 1970:1-37)

(Ahmed Vefik Paşa 1964:2-51)

Ahmed Vefik Paşa'nın *Şecere-i Türk*'ü tercüme ederken kullandığı Türkçe'yi göstermek amacıyla aşağıya aldığımız örneklerde görüleceği gibi bu tercüme, dönemine göre sade bir dille yazılmıştır. Sıradan insanların bile zorlanmadan anlayabileceği bir dil kullanan Ahmed Vefik Paşa, milliyetçilik ve halkçılık hareketinin önemli etmenlerinden biri olan dil ve edebiyatta halka doğru gitme ve onları bilgilendirme amacını taşıyan kişilerin başında gelmektedir. Diğer eser, tercüme ve adaptelerinde de halk dilini tercih eden Ahmed Vefik Paşa, günümüzde de okunup anlaşılabilir sadeliktir.

“Nice seneler sonra evladından bir padişah daha oldukça müverrih-i fazıl daha peyda olarak ‘ben ol müverrihden iyi yaparım’ diye bir padişahın namına bir tarih daha telif eder.”
(Ahmed Vefik Paşa 1864:3).

“Azrail toprağı yerin içinden almış idi. Anın için Adem dediler. Lakabı Safiyullah’dır.” (Ahmed Vefik Paşa 1864:8).

“Halkımı iki bölüp iki oğluna verdi. Bu ikisi birbiri ile kötülük etmeyip güzellik ile devlet sürdüler ömür çıkardılar. Evvel Tatarı zikredelim. İnşallah-ı Ta’la ondan sonra Moğolu söyleriz.” (Ahmed Vefik Paşa 1864:15).

“Türk halkı içinde her şeyi dokuz kılmak resmidir.” (Ahmed Vefik Paşa 1864:17).

D-Lehçe-i Osmânî

Günümüzde dil ve tarih alanında Türkçülük hareketinin öncülerinden kabul edilen Ahmed Vefik Paşa, dil konusunda oldukça hassas davranmıştır. O dönemde kullanılan dilin, imlâdan başlayarak sözlüğe kadar her yönüyle ıslaha muhtaç olduğunu düşünen Ahmed Vefik Paşa, dilin asıl unsurunun Türkçe kelimeler olduğunu, ancak bunların bir taraftan Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlığı altında ezildiğini, bir taraftan da Batı dillerinin istilasına uğramaya başladığını görmüş, bu gidişi önlemek ve gelecek nesillere Türk dilini unutturmamak amacıyla *Lehçe-i Osmânî*'yi kaleme almıştır.(Ertaylan 1932:20-21).

Ahmed Vefik Paşa'nın ilmî ve edebî çalışmalarının en önemlisi ve en meşhuru kabul edilen *Lehçe-i Osmânî* ilk defa 1876 (1293) yılında Cemiyet-i Tedrisiyye-i Osmânîye tarafından, Tıphane-i Âmire'de bastırılmıştır. İki cilt halinde basılan ilk cildi 608 sayfa olan *Lehçe-i Osmânî* toplam 1297 (3+1294) sayfadır. *Lehçe-i Osmânî*'nin birinci cildinde Türkçe kelimelere, ikinci cildinde çok kullanılan Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir.(Tansel 1964:253; Toparlı 2000:XVII).

Lehçe-i Osmânî'de sözlük kısmından başka "Rumuzât Cedveli", "Mukaddime" ve ikinci cildin sonuna eklenmiş "Bazı Tashih ve İlave" bölümleri bulunmaktadır. İkinci baskısı 1889 yılında Mahmut Bey Matbaası tarafından yapılmış olan bu eser, Türkçe kelimelere yer veren sözlüklerin öncüsü olması sebebiyle Türk dili ve edebiyatı tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Ahmed Vefik Paşa'nın hazırladığı *Lehçe-i Osmânî* o zamana kadar yapılan sözlüklerden çok önemli bir noktada ayrılmaktadır. Dönemin *Lugat-ı Remzi*, *Lugat-ı Nâci*, *Kâmûs-ı Osmânî* gibi diğer sözlükler incelendiğinde, Arapça ve Farsça kelimelere ağırlık verildiği, adetâ bu kelimelerin dilde yerleşmesine çalışıldığı görülmektedir.(Çeri 1997:155). Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi 1732 yılında tamamlamış olduğu *Lehçetü'l Lugat* adlı eserinde Türkçe kelimeleri esas almış, ancak bunların açıklamalarını Türkçe değil, Arapça ve Farsça vermiştir. Türkçe kelimeleri sadece madde başı olarak veren bu çalışma ne yazık ki tam bir Türkçe sözlük olma özelliği kazanamamıştır.(Toparlı 2000:XVII). *Lehçe-i Osmânî*'de ise Türkçe'den Türkçe'ye kelimelerin anlamı verilmiştir. Bu yönü ile ilk millî lugat olma gibi bir değer taşıyan (Akün1984:152) *Lehçe-i Osmânî*, Osmanlı devletindeki lügat çalışmalarında yeni bir çığır açmış, Türkçe sözlük çalışmalarının öncüsü olmuştur.

Ahmed Vefik Paşa *Lehçe-i Osmânî*'sinde, o güne kadar halk diline ait olup küçük görülen, değer verilmeyen, halkın kullandığı kelimelere, ifadelere, atasözlerine ve deyimlere yer vermiş, bunları ön plana çıkarmıştır. Ahmed Vefik Paşa böyle yapmakla dilde demokratlaşma (halkçılık) ve millileşme hareketinin şuurlu bir taraftarı olduğunu göstermiştir.(Akün 1984:153). *Lehçe-i Osmânî*, daha sonra yapılan yerli ve yabancı bir çok Türkçe lugatlere kaynaklık etmiştir. Bu lugatlerin başında da Şemseddin Sami Bey'in *Kâmûs-ı Türki*'si gelmektedir.

Ahmed Vefik Paşa'nın hazırladığı *Lehçe-i Osmânî*'yi, Redhouse'un sözlüğünden aldığı iddiaları ortaya atılmıştır. Veled Çelebi Doktor Kunoş'un "Türk Halk Edebiyatı" adlı eserine yazdığı Mukaddimede, *Lehçe-i Osmânî*'yi Ahmed Vefik Paşa'nın, Türkçeden İngilizce'ye lugat yazan meşhur Redhouse'ın sözlüğünden aldığını söylemiştir. Veled Çelebi'ye göre Âli Paşa Redhouse'un bu lugatini Ahmed Vefik Paşa'ya vermiş, Paşa da bu lugate bir çok eklemeler yaparak yayınlamıştır.(Kunoş 1925:6-7). Ancak Redhouse'ın Türkçe'den İngilizce'ye lugat kitabı *Turkish and English Leixion*'a yazdığı Kasım 1890 tarihli önsözde, lugatlerinden

faydalandıkları arasında Ahmed Vefik Paşa'yı zikretmesi bu iddiaları geçersiz kılmaktadır.(Tansel 1964:254).

Ahmed Vefik Paşa'nın bu lügati Türk Dil Kurumu tarafından yürütülen Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi çerçevesinde ele alınarak, Prof. Dr. Recep Toparlı tarafından Latin harflerine çevrilmiş ve 2000 yılında yayınlanarak okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Recep Toparlı, çalışmasında *Lehçe-i Osmâni*'nin 1889 yılında yapılan ikinci baskısını esas almıştır. İki bölüm hâlinde düzenlenen çalışmada her bölümün sonuna o bölümle ilgili Arap harflerine göre düzenlenmiş kelime dizinleri eklenmiştir.

1876 yılında yayınlanan *Lehçe-i Osmâni*'nin ilk baskısının mukaddimesinde Ahmed Vefik Paşa bu lügati yazarken nasıl bir metot kullandığını okuyucuya aktarmıştır. Mukaddimenin son kısmında ise Ahmed Vefik Paşa mükemmel bir lügat kitabının meydana gelmesinin ancak el birliği ile yapılabileceğini söylemiştir:

"Lisan-ı Osmâni'de müsta'mel bulunan Arabî ve Fâ'risiyyü'l-asl lûgatler büsbütün istisnâ olundukta yalnız ortada mütedâvil, asılları Türkî ve ecnebî olan elfâz-ı Osmâniyenin ve Arabî ve Fârisî'den nakl ve ba'zen kılığı tebdîl olunarak diğere ma'nâda sarf olmuş ta'birâtın bilcümle tertîb ve tahdidi niyetiyle tedvîn kılınan işbu ucâle, ashâb-ı himmetin nazar-ı lütfuna arz olunur.

Hâlâ, lisan-ı Osmâni'de geçer olan Türkiyyü'l-asl kelimeler huruf-hecâ sırasında kayd ve şerhî makamına Osmâni'de isti'mâli câ'iz olan Arabî ve Fârisiyyü'l-asl kelimât derc ve ıstılâhât-ı fenniyenin rûnâdâsında, ta'birât-ı muğlakanın tenkîhine ikdâm olup, güyâ kelimât-ı Osmâniye kâmilten sebt ve ba'zı

Türkçe ta'birât i!âve kılındıkca, Lisân-ı Osmânîde müsta'mel olmadıklarına işâret olundu. Fakat, lisân-ı Osmânî'nin kavâ'id-i iştikâkiyesi bir nebze zâhire çıkmak ve asla rücu' ile imlâlaları düzelmek için kelimelerin ta'rifâtı asla havale kılındı, zira cümle müştakkâtın bir yerde icâzen ta'rifî me'âninin vâzihen istinbâtına âlet addolundu.

Mürekkebâtın iki yerde yazılanlar yaln:z birinde şerh olundu. Türkîde sıra ile bir cinsde hareke gelirse, fakat ikincisinin ızhârî âdeti câri meselâ: yapağı " چوقور " çukur " بیباغی " yanaşmak " چقور " çukır " بیباغی " yerine yapağı " یاشموق " yanaşmak " " یاشموق " imlâsı câ'iz ve mer'î bulunduğundan bunları ba'zısı iki yerde gösterildi. Lâkin teksîr-i sevâdd-ı hatadan içtinâben çoğunda bu tekellüfden vaz gelindi.

Kelimâtın doğru ckunulması için Kaf 'ın enva'ına ve zamme alâmeti olanların ecnâsına işârât-ı mahsûsa vaz' ve rumûzât cedvelinde ta'rîf olundu. Kavâ'id-i sarfiyyenin tahdîd eylediği ebvâb ve müştakkâtın zikri bi-fâ'ide olmağla bunlardan ma'nâ-yı mahsûsu olmayanların Türkî ve Arabî ve Farisî kelimelerden ma'nâ değıştirilmeyerek terkîb olunan tertiblemek, rasdlamak, nizâmlamak, perdelemek, desteklemek gibi sözlerin tefsiri meşakkat-i zâ'ide görüldüğünden işbu icmâilin kâmûs kadar büyümemesi için yirmi bin kadar o makûle ma'arûf—ı müştakkât sahife-i mesâviden tayyolundu. Bu surette hacmı sagîr fevâid-i kesîr bir muhtasarın tesvîdine bezl-i sa'y maktûr kılındı. Lisân-ı Osmânîyyenin vûs'ati hadd-i tarifden artık ise de sülûsânından ziyâdesi bu kitaba derc ve hassa-i acizâneye düşen mikdarı cem' olundu.

Bir lisânın mükemmel lügat kitabının meydana gelmesi bi-himmet-i hâl elbirliği ile yapılmasına müteavviddir." (Ahmed Vefik Paşa 1876:I-II).

Lehçe-i Osmânî'nin 1889'da Mahmud Bey Matbaası tarafından yapılan ikinci baskısı 1455 sayfadır. Bu baskıda Ahmed Vefik Paşa Mukaddime bölümüne bazı ilaveler yapmıştır. Ahmed Vefik Paşa Mukaddimenin bu ek bölümünde dönemi için önemli sayılabilecek yeni bilgilere ve düşüncelere yer vermiştir. Paşa'nın aktardığı bu bilgi ve düşünceler, Türkçülük hareketi üzerine çalışma yapan bir çok araştırmacı tarafından Türkçülük hareketinde önemli bir aşama olarak kabul edilmiştir.

"Elsine-i Türkîde en mukaddem münteşir olan Oğuz şubesi Tataristan ve Türkistan'ı bir zaman Bahr-i Şarkiden Macaristan'a kadar kavrayıp hâlen Gâz Lisanı denir onun yenisi Türkmen lisanı İran ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş, mürûr-ı zamân ile Lehce-i Osmânîyi tevlid etmiştir. Fergana'dan Hint'e doğru yayılıp Halacı Lisanı Afgan'a karışmıştır. Eski şubelerden Kıpçak lisanı Hive'den Sibiryaya ve Kırgız ve Kuman ve Bulgar gibi Kazan etrafını istilâ etmiştir. Ve Uygur dili Çin taraflarından Kâşgar'a doğru yayılıp ondan yedi yüz tarihlerinde Çingizyan akvâmı Türk ve İslâmiyete dühul eylediklerinde Çağatay lisanı mütevellid olup sekizi yüz a'vâmında ziyade şüyu bulmuştur. El-yevm Uygur ve Kıpçak ve Çağatay kitapları *Mahbûbu 'l-Kulûb* telifi gibi güzel eserleri ve hususan altı yüzden sekiz yüze kadar meydana gelen Selacık, Türkmanî ve Osmanlı kitapları kesretle tab'olunup bunların tettebbuuyyla lisanımızın şubelerinin ihtilâfâtı anlaşılmalıdır. (İnsanların himmeti dağları yerinden söker)." (Ahmed Vefik Paşa 1889:III)

Ahmed Vefik Paşa, Türk Dünyasının haritasını ve Osmanlıca'nın dil değil bir Türk lehçesi olduğunu ilk defa, Mukaddime'nin bu ek kısmında ortaya koymuştur. Yine bu kısımda diğer Türk lehçelerinden ve bu lehçelerin hangi sahalarda kullanıldığından bahseden Ahmed Vefik Paşa, Bernard Lewis'in tabiri ile Türk Dünyasının Adriyatik'ten Çin Seddine kadar olan sınırını Türk dili vasıtası ile çizmiştir.(Lewis 2000:345).

Lehçe-i Osmânî, içindeki Türkçe kelime ve tabirler dolayısıyla, yayınlandığı zaman çok yadırganmıştır. *Lehçe-i Osmânî*'yi eleştirenlerin başında Namık Kemal gelmektedir. Namık Kemal damadı Menemenli Rıfat Bey'e yolladığı bir mektubunda, "Lehçe-i Osmânî Buhara veyahut Dirik halkı için yazılmış; binaenaleyh görülecek güçlük Türkçe meselesidir" demekte, yine damadı Rıfat Bey'e yazdığı bir başka mektupta ise "Ahmed Vefik'in Türkçe bir lugat kitabı var idi. İsmi bilmem ne karın ağrısı idi, andan bana bir takım al da gönder" diyerek *Lehçe-i Osmânî*'yi damadından istemektedir.(Tansel 1964:254-255). Namık Kemal'in Ahmed Vefik Paşa'ya ve onun eserine gösterdiği bu eleştiri ve küçümsemenin altında, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasında oynadığı rolden dolayı Paşa'ya duyduğu kinin büyük etkisi olsa gerektir.

Namık Kemal Abülhak Hamit'e yazdığı bir başka mektupta ise şunları söylemektedir:

"Gelelim Türkçe imlâ, yeni tarz, eski şive bahislerine; Ben senin yerinde olsam Zor Nikahı sahibine karşı ' bizlâre dimek ne asıl câiz olasıdır ki atalarımız Çağatayî'nin minde bir kelimesinin imlâ-yı aslîsinde bırakmamışlar.Ez-an cümle menin diyende benim kongül yazanda kullanıbdurlar. Buna hem kanaat etmeyuben Arap'ın aybe kelimesin heybe, Acmin dürüger sıfatın dülger lâfızlarına tahvil ve daha nice nice kelimâtı beğendükleri imlâga

tebdil etmişler. Görenek ise ancak olur. Bizim hod Buhârâ-yı şerifin lâsıngı islâmbol elfâzında naklimiz atalarımız türfikasından dūr olmamak içindir' sözüyle mukabele eylerdim" demektedir.(Tansel 1973:III-24).

Ahmed Vefik Paşa'nın uğradığı bu eleştirilere karşı, Ahmed Midhat Efendi *Musâhabât-ı Leyliye* adlı eserinde Paşa'ya destek vermiş, lügat hakkında olumsuz konuşanların ve Ahmed Vefik Paşa'ya saldıranların, dilin ve lügatın ne demek olduğunu dahi bilmediklerini, cahilliklerinden böyle davrandıklarını söylemiştir:

"Bin kişiden fazla bunun muâhezesine dâir sözler işittim.'Canım, böyle lügat mi olur? İçmek, süpürmek gibi kelimeleri kim bilmez ki?... Anların mânâlarını bize öğretmek için lehçe yazmış' gibi muâhezeler ki erbâbının bir lisan ve o lisanın kamusunun ne demek olduğunu bilmediklerine delâlet eder." (Ahmed Midhat Efendi 1304:54).

Ünlüler bakımından çok zengin olan Türk dilini, ünlüleri gösterme bakımından yetersiz olan Arap alfabesi ile ifade etmede bazı güçlükler çekilmekte idi. Bu güçlüklerle karşı çözüm arayışlarına giren Ahmed Vefik Paşa, bir takım yenilikler ortaya koymuş ve bu yenilikleri ilk defa lügatinde uygulamıştır. Arap alfabesinde sadece " " harfi ile gösterilen Türkçe'deki "o,ö,u,ü" seslerinin her biri için ayrı ayrı işaretler kullanılmıştır. Bunlar şunlardır:

Zamme-i Mefhame "و"	: o sesi için
Zamme-i Memdûde "و"	: u sesi için
Zamme-i Mebsûte "و"	: ö sesi için
Zamme-i Maksûre "و"	: ü sesi için

Ahmed Vefik Paşa ünlülerle ilgili getirdiği bu önerilerinden başka ünsüzlerle ilgili olarak da karışıklığa neden olan bir takım konulara değinmiştir. Türkçe'de bulunan "sağır nun" ünsüzü için "ß" işaretini kullanmış, 'görmek', kelimesindeki "g" yi "kef" den ayırmak için de "ß" işaretini kullanmıştır. (Çeri 1997:157).

Ahmed Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî'de kelimeleri dizerken, Osmanlı Türkçesinde kullanılan harf sırasını takip etmiştir. Bablara ayrılan sözlükte her bab da fasıllara ayrılmıştır. Fasıllardaki kelimeler ünlü harflerle başlıyorsa ilk harfine göre ünsüz, ünsüz harfle başlıyorsa ünsüzden sonra gelen harfe göre , aynı ünlüyle başlayanlar ise ünsüz harfine göre sıralanmıştır.

Lehçe-i Osmânî'de toplam 6329 adet kelime madde başı olarak ele alınmış ve açıklanmıştır. Bu kelimelerin miktar ve gramer fonksiyonlarına göre dağılımı şöyledir. 5382 adet isim, 357 adet sıfat, 11 adet ismi sıfat olarak kullanılan kelimeler, 11 adet zarf, 50 adet edat, 27 adet nida, 5 adet zamir, 401 adet fiil açıklanmıştır. Bu fiillerin 220 adedi fiil-i müteaddi (geçişli fiil), 181 adedi fiil-i lâzım (geçişsiz fiil)'dir. (Topbaş 1987:14).

Lehçe-i Osmânî'de toplam 5382 adet isim bulunmaktadır. İsimler arasında şahıs isimleri yoktur. Lügatteki kelimeler köklerine göre sıralanmış; kökün anlamı verildikten sonra bundan türeyen yeni şekiller ve deyimler açıklanmıştır. Buna karşılık coğrafi isimlere sıklıkla yer verilmiş, bu isimler zaman zaman bir ansiklopedi maddesi gibi açıklanmıştır. (Çeri 1997:165). Yine Lehçe-i Osmânî'de 45 adet İtalyanca, 13 adet Rumca, 12 adet Fransızca, 8 adet Yunanca, 2 adet Latince, 2 adet İngilizce, 1 adet Almanca, 1 adet İbranice, 1 adet Hintçe kelime madde başı olarak gösterilmiştir.(Topbaş 1987:14). Madde başı olan bu kelimelerin hangi dilden geldiklerini belirtmek için ... aslı İtalyanca, aslı Yunanî gibi ifadeler kullanılmıştır.

Lehçe-i Osmânî'de nokta (.), çizgi (-) ve tırnak (" ") işareti kullanılmıştır. Nokta (.) kısaltmaların önüne ve cümle sonlarına, çizgi (-) verilen örneklerin açıklanmasında, tırnak (" ") ise, maddelerin açıklanmasında kullanılan atasözleri veya başkalarından aktarılan sözler için kullanılmıştır. (Çeri 1997:165).

Atmak: Elden yakına uzağa bırakmak, yere taşraya şiddetle, süratle bırakmak, vurmak, tartıp fırlatmak, saçmak, redy, remy, remâye, irmâ, ilka, endâht, teb'id. Tahmîl-i havâle, isnâd-ı azv, bühtan, hal, def, tart, isnat, müracaat, esvab atmak, ta'arrî, terk. Çekmek, hâlet-i nez'de olmak. Tan, teşyi, fuş etmek, itibar ve teemmül etmemek, saymamak. Tefahurda mübalâğa, esassız söz, tefevvüh etmek, yalan yapmak. Damar, nabız, yürek tap tap urmak. Silâh işleyip kârger olmak. *Çakar atmaz, atar vurmaz. Şafak yeri, tan ağarır, fecir söküp sabah olmak. Kenarı keskin şeyin cüzî fırlamasıyla çentik ve dişdiş olmak. Kılıcın ağzı, kâsenin, fincanın dudağı çentilmek. Beniz, renk uçmak, solmak. Adım atmak* hatveyi ileri koymak, adım talimi etmek, bir hatve gitmek, adımını ileri komak, tenezzül buyurmak, salıp yapmak. *Ambara zahire atmak. Barut,* cephane atmak ber-heva olmak. **Beniz renk atmak** uçup sararmak, solmak, tagyîr-i ısfirâr. *Beze pamuk atmak. Can atmak* arzu ve hâhiş, tehâlük, sürat, iltica etmek. Çifte, sille, şamar, kılıç atmak vurmak, darebât yağdırmak, darp. **Çifte atmak** tepişmek, refes. *Dayak atmak.* gövdeye atmak bel, şurb. **göz atmak** gıpta, tamah etmek. Harf, söz atmak tariz, taarruz. Kapağı atmak fırlayıp kaçmak, penyeyi çözmek. **Kaş atmak** işaret. Kaşık atmak çok yemek. *Kur'a atmak* lâf atmak mükâleme, muhâvere,

gevezelik etmek. Lenger atmak demirlemek, irsâ. Nara atmak sihâ, yaygara etmek. Nevale atmak çakıştırmak. *Olta atmak. Omuza şal atmak.* Pamuğunu, tüylerini atmak külünü savurup tarumar etmek, ditmek. Pençe atmak dest-dirâzlık. **Perendeden atmak** iğfal, ihtiyâl etmek. Pösteki atmak yuha. Sırttan atmak silmek, teberri, fida. **Silâh atmak** boşaltıp def, remy, silâhı yere vurmak. **Sonraya atmak** imhal. Sopa pamuk atmak yayla fırlatmak. **Söz atmak** sataşmak. Suç atmak, üzerine atmak haml, havale, isnâd-ı azv, itham, iftira. Şilte, yorgan atmak hezeyan. Takla atmak arzu, şitâbâ. Taş atmak, takke atmak, tafra atmak, tapa atmak gayz. Taşra atmak azil, fekk, tart. Temel atmak vaz- esâs. Tohum atmak hirâset, ziraat, ekmek, bezr-küşt. Top, kurşun, kaNtarlıyı atmak husumet, şetm etmek. **Topu atmak** iflâs. Yabana atmak ret, adem-i kabûl, adem-i tasdik. Yakadan atmak müsamaha, el çekmek. *Zar atmak* Atıp tutmak tefahür, tafra vurmak, ifrât-ı hareket, bezl-i sürf, israf, debdebe, avurt. At mizacı al mizacı bed-hüyu def.

Banmak: Sulu şeye basmak, sokmak, ekmeği suda teblîl, tirit etmek, et suyuna ekmek bulamak.

Cıvık: Sulanıp sıvık, sıvaşık olan, ziyade bulaşan, yağ gibi özlü, koyu yılı şeyler. Cımcıvık yağ. Elleri cıvık yağ. Üst başı cıvık çamur.

Çarpmak: Vurup çelmek, düşürmek, yere vurup ses çıkartmak yahut kapıp kesip elden almak, çalıp

çarpmak, gasp muhaffefi, çırpamak. Başa vurmak, sudâ vermek. Kapı, zenberek vurmak. Çalıp kapmak ayarmak, bir yana kıvrılmak, avrımak, matuf olmak. Dizgine çarpmak. Göze çarpmak nazarı davet etmek. Yürek çarpmak temlil

Deli: Mecnun, divane, meczup, şûrîde. Tütükîde til ve tilbe dillenmek yahut dilemek manasından azgın, azman, tecennün, birine müptelâ. Deli alacası. Deli dolu sallapati, rabitasız, ru'yetsiz. Deli duman aşüfte. Deli ırmak. Delikanlı kızan. Delikanlılık gençlik, ateş-i civani. Deli olmak iptilâ. Deliorman. Deli saçması. Ne oldum delisi mecnun, müftehir.

Esenlemek: Veda etmek, Tanrıya emanet, sağ ol deyip ayrılmak.

Fergana: Türkistan'da çayıra ve merce teşbih olunmuş bir vilâyettir ki hâlen merkezi Havkand sair beldeleri Endican, Uş, Merginan, Esfera, Hucend, Ahsebkend.

Giyim: Giyecek sevb, libâs, kisve, câme, melbus. Giyim başı sabıkta iç ağalarının zabiti muayene memuru. Bir giyim nal bir takım, dört adet. Giyim kuşam ihtişam, ziynet, mülebbeslik. Giyimli kuşamlı mülebbeslik, libâs-ı Fâhir ile müzeyyen.

Hortlamak: Yaban hayvanları hort hort edip seslenmek, mezarda saadetsizlerin azabını çekmek.

Issız: Halî, sahihsiz.

İleri: Aslı ilgeri ve ilgerü. İlk gidenin tarafı, önde olan, kuddâm, kabl, piş, evvel, mukaddem, peşin. **İleri almak** takdim. **İleri çıkmak** mukabele, istikbal. **İleri geçmek** müsabakat tekaddüm. **İleri gelenler** mukbilîn, mütehayyizân. **İleri gelmek** neş'et, terakki, sudur. **İleri gitmek** tecavüz, mürur, tahayyüz. **İleri saat** mütekaddim. **İleri sürmek** sevk. **İleri varmak** tehâlük, tehâfüt etmek. **İleride** ba'd-ez-in, atide. **İleride olanlar** mütekaddimin. **İleride olmak** tasaddur.

Jurnal: Rûz-nâme, cerîde.

Kan: Dem, hun, mühce Arabîde. **Kan ağlamak** şedit bükâ. **Kan akmak** sefk, kıtal. **Kan almak** fasd. **Kan aramak** istiksâs. **Kan çanağı** kancı fincanı gibi gayet kırmızı kan taşı, yeşili arakan kırmızısı hacerü'd-dem. **Kan dinmek** ruku. **Kan dökmek** ırâka. **Kan edici** seffâh. **Kan etmek** katil, idam. **Kan gitmek** seyâlan-ı dem. **Kan istemek** iddiâ-i dem-i maktûl. **Kan kaynamak** muhabbet, çuş etmek. **Kan kurutan** yebrûhu's-sanem galatı abdüsselâm, lifâf-ı berrî, hacılar otu, badincaniye fasilesinden atropansi. **Kan kusmak** elem, mihnet ve meşakkat. **Kan pahası** diyet. **Kan sulamak** fakr-ı dem, naks, dem illeti hudus etmek. **Kan tere batmak** şiddet-i ta'arruk, arakan, şiddet-i ta'b. **Kan terlemek** humma, arak, şiddet ıstırap çekmek. **Kan tutmak** sibat, bayılmak, cezâ-yı amele giriftar olmak, cinayet ayağa dolaşmak. **Kan yalaşmak** itler kardeş olmak. **Kan yutmak** mihnet çekmek. **Kana girmek** katil olmak. **Kana kan**

etmek kısas. **Kan ile kanun** siyaset. **Akar kan** heri. **Benizde kan kalmamak** zaaf, hastalık. **Burun kanı** parlak göğez renk, ru'âf. **Damarlarda kan kurumak** zaaf, fakr-ı dem, hiddet. **İki eli kanda** gayet meşgul, telâşta. **Kara kan** necî. **Kardeş kanı** dem-i ahaveyn, sünger resminde mercan, düden, bir nevi reçine. **Kızıl kan** bâhir. **Kuru kan** casir. **Uyuşmuş kan** alak. **Yara kanı** şuhb, hayz, tams. **Yürekten kan gitmek** mübalâğa azab. **Yüze kan gelmek** kesb-i sıhhat.

Lur: kürt tavaifinde cenuba düşen takım. Meskenleri Luristan şehirleri Hurremabat.

Mut: Uğur, baht, yaver, sad, saadet.

Ninni: Sabileri avutmak için ağaze. **Ninni söylemek** teskin. **Şerrine ninni** la'anallâhu men eykazehâ

Oğuz: Türk sislilerinin kadimi. Târîh-i Oğuziyân. Arabî telifatta Azkırız.

Oğuz: Muhaffefi uz, tosun. Öküz kelimesi bunun mürakkakı olmak gerekir. Saf, pâk-tînet, mübarak, sâf-derûn, sahraî, taşra adamı, bön. Alem. **Oğuz han** târîh-i etrâk onun esatirinden bed eder. Türk ve Çin rivayatına göre Türk taifeleri birkaç öbek olup çoğalmış ve bu Türkler beş bin sene mukaddem uluslar yani kavmler teşekkül edip Oğuzlar cümlesine galebe etmiş. **Oğuz name** masal derdiler.

Pastırma: Baskı altında çemenle terbiye olan malum kuru et. Kayseri pastırması. **Kaz pastırması** kadit fak.

Pastırma çıkarmak darp.

Reçete: Hekimlerin edviye tertibi kâğıdı.

Sağmak: El ile parmaklarla çekip siğamak, sıkıp çıkarmak, mevâşî südünü istihlâb, meşg etmek, bal sağmak, vek. Ahmakları sızdırıp dilindekini, yanındakini almak, iğfal etmek, dolandırmak, bulutlarda sağanaklar boşanmak.

Şarıltı: su sesine benzer gürültü. Az akan şırıltı

Taramak: Aslı taramak ve targamak. Aralamak, dağıtmak, maşt, terciîl etmek, aran taran aramak, tarumar etmek ya tırmıkla veya tırmakla ayırmak, keteni, yünü sayamak, meşk. Arayıp taramak teftiş, taharrî, tetkik etmek.

Ufak: Sagîr, hurda, muhtasar, ufacık, hurd, rîze, un ufak toz gibi, gayet dakik.

Üzüntü: Can sıkılma, yürek çekilme, merak, endişe, eza, azap.

Varsak: Tatardan bir aşirettir. İçel'de müteferrik olmuştur. Varsak bir nevi enli yatağan nimce, bir nevi kayabaşı, hava.

Yaşmak: Yaşmak, tarz-ı mahsûsta olan nisâ örtüsü, içlik ile asıl yaşmak tûlbendinden ibarettir. Açık kapalı yaşmak. Türkîde yaşmak yaşarmak, örtmek, örtünmek, tutunmak.yaşmak mutlaka perde manasına,

ocak yaşmağı, yaşmaklı güvercin.

Güneşni zerre yaşurmak olur mı
Habâb içre deniz turmak olur mı

Derd yaşurmak yüzün eylep sarıg
Eşk akızmak gözin eylep arıg

Zıplamak: Hoplamak, sıçramak.

E-Müntehabat-ı Dürub-i Emsal-Atalar Sözü

Ahmed Vefik Paşa'nın atasözleri, deyimler, tekerlemeler ve kalıplaşmış halk deyişlerini bir araya toplayıp oluşturduğu bu eserin basım tarihi, ismi ve kime ait olduğu hususunda daha sonraki dönemlerde araştırmacılar ihtilafa düşmüş, bu ihtilaf yakın zamanlara kadar sürmüştür.

Ahmed Vefik Paşa üzerine yapılan en kapsamlı ve ciddi çalışmalardan biri olan ve Belleten'de yayınlanan makalede (Tansel 1964:135), F. A. Tansel Ahmed Vefik Paşa'nın kütüphane kataloğundan hareketle eserin ismini “ Durub-ı Emsal-i Osmaniye” olarak göstermiş, basım tarihini de 1268 (1852) olarak vermiştir. *İslam Ansiklopedisinde* Ahmed Vefik Paşa üzerine değerli bir makale kaleme almış olan Ömer Faruk Akün (Akün 1984:152) ise, eserin basım tarihinin yanlış olduğunu,

Ahmed Vefik Paşa'nın bu eseri 1288 (1871) tarihinde yayınladığını ve eserin isminin de “Türki Durub-i Emsal” olduğunu söylemiştir.

Ömer Faruk Akün ayrıca, Ahmed Vefik Paşa'nın bu eserinin 1288 olan basım tarihinin 1287'ye çevrilerek, Ahmet Mithat Efendi'ye mal edildiğini de söylemektedir. Bütün bu bilgi karmaşasına Ahmed Vefik Paşa'nın, *Lehçe-i Osmanî* dışında telif ve tercüme eserlerinde, eserin kapağına isminin kaydedilmemesi, çoğunlukla da basım tarihinin yazılmaması neden olmuştur.

Ahmed Vefik Paşa'nın “Atalar Sözü” olarak da bilinen bu halk bilim (folklor) çalışmasına geçmeden önce, Ahmed Vefik Paşa'ya kadarki dönem içinde yapılan, atasözlerine ilişkin çalışmalara ve yayınlara kısaca değinmeyi gerekli bulduk.

Tanzimata gelinceye kadar atasözlerimizin toplanması konusunda ciddi çalışmalar yapılmamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lugat-it Türk* adlı eserinde 266 atasözü bulunmaktadır. (Yazıksız 1922:153) Türk Dil Kurumu tarafından 1936'da Veled Çelebi İzbudak'ın açıklamalarıyla yayınlanan 1480 tarihli atasözleri kitabı Mevlana Şemseddin adlı bir tıp bilginine aittir. Eserde 698 atasözü bulunmaktadır. Bundan sonra 1772'de yazılmış Ahmet Nazif Efendiye ait *Ukud-ul Leal fi Terecemetil Emsal* adlı eser gelir. Bu eserde 100'e yakın atasözü vardır. (Çeri 1997:174)

Tanzimatın başlarında Hıfzi'nin 1262 (1846)'de kaleme aldığı "Müntehabat-ı Durub-ı Emsal", modern manada atasözlerinin araştırılmasının ve toplanmasının başlangıcıdır. Şinasi 1863'te “Durub-i Emsal-i Osmaniye” adında bir atasözleri kitabı yayınlamış, daha sonra 1870'te bu kitabın genişletilmiş ikinci baskısı yayınlanmıştır. (Akün 1984:152)

Batı Avrupa'da eğitim gören ve pekçok defa Avrupa'da bulunmuş olan Ahmed Vefik Paşa, Avrupa'daki ilim ve edebiyat çevreleriyle alakasını kesmemiş, Avrupa da meydana gelen gelişmelerden, çalışmalardan ve yeni yayınlanan eserlerden hemen haberdar olabilmıştır. Kişisel dostlukları çerçevesinde Avrupa'daki ilmî, edebî, siyasî çalışmaları ve hareketleri yakından takip eden Ahmed Vefik Paşa, Almanya, İtalya ve Doğu Avrupa'da meydana gelen milliyetçilik hareketlerini yakından takip etmiş, bu hareketlerin fikrî alt yapıları ve çalışmaları hakkında bilgiler edinmiştir. Balkanlarda yaşayan Hıristiyan grupların da milliyetçilik hareketlerini yakından takip eden Ahmed Vefik Paşa, bütün bu milliyetçilik hareketlerinin temel dayanağının halk kültürü olduğunu fark etmiştir.

Avrupa'da milliyetçilik fikri çerçevesinde başlayan, halk kültürüne ilişkin değerlerin araştırılması ve gün ışığına çıkarılması çalışmalarını yakından takip eden Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devletinin asli unsuru olan Türklerin tarihini, dilini ve folklorunu araştırmaya başlamıştır. Batıda halk bilimi (folklor) çalışmalarının hızlandığı bir dönemde, Türk atasözlerini ve halk deyişlerini toplamaya girişen Ahmed Vefik Paşa, bir çok alanda yaptığı öncülüğü bu alanda da yapmış, Türkiye'de halk bilimi (folklor) çalışmalarının başlatıcısı olmuştur.

Osmanlı Devletinde, Türk unsuru ve kültürünün önemini fark eden ve bu unsurun millî bilince sahip olması uğrunda çalışmalarda bulunan Ahmed Vefik Paşa, halk tarafından sıklıkla kullanılan atasözlerini, tekerlemeleri ve deyimleri toplayarak, 1871 yılında "Atalar Sözü-Türki Durub-i Emsal" adıyla yayınlamıştır.168 sayfadan oluşan bu kitapta atasözleri, tekerlemeler ve deyimler alfabetik olarak sıralanmıştır. Ancak atasözleri, tekerlemeler ve deyimler karışık şekilde verilmiştir. Bursa valiliği sırasında eserini daha da genişleten Ahmed Vefik Paşa, 168 sayfa olan ilk baskıyı, 303 sayfaya çıkartarak "Müntehabat-ı Durub-i Emsal-Atalar Sözü" adı altında ikinci baskıyı yayınlamıştır. İkinci baskıda eserinin ismini değiştiren Ahmed Vefik Paşa, bu baskıda kullandığı malzemeyi Bursa'nın ihtiyarları arasında dolaşarak elde etmiştir.

Ahmed Vefik Paşa'nın Türk halk dilinin ifade zenginliğini ve mecaz kabiliyetini aksettiren eseri, ülkemizde kendisinininkine kadar yapılan atasözü derlemelerinin en zengini olmuş, daha sonra bu sahadaki çalışmalara devamlı ve kolay kolay tüketilmez bir kaynak olma hizmeti görmüştür.(Akün 1984:152) *Atalar Sözü*'nde topladığı deyimleri ve atasözlerini *Lehçe-i Osmani*'de ve tiyatro adaptelerinde de sıklıkla kullanmış olan Ahmed Vefik Paşa, bu eserleriyle halk kültürümüzün zenginliklerini, Osmanlı aydınına ve Avrupalı müsteşriklere tanıtmış, halka doğru hareketinin belki de ilk eserini vermiştir. Sağlam kültürel değerler üzerinde bulunmayan devletlerin ve toplumların mevcudiyetlerini sürdürmeyeceklerine inanan Ahmed Vefik Paşa, modernleşme hareketinin halktan kopuk ve onun kültüründen uzak olamayacağını görmüştür. Toplumun iç dinamikleri ve kültürel tarihi incelenmeden girilen yeniliklerin havada kalacağını söyleyen Ahmed Vefik Paşa, döneminde yapılan bazı yeniliklerin faydadan ziyade zarar getireceğini ileri sürmüştür. Yaşantısı, aile hayatı ve giyim kuşamı ile Türk kültürünü yansıtan Ahmed Vefik Paşa, hep halkla iç içe olmuş, onların değerlerini, dillerini ve kültürlerini eserlerine yansıtmıştır.

Macar Türkolog Dr. İgnos Kunoş'un, *Türk Halk Edebiyatı* adlı eserinde Ahmed Vefik Paşa'ya ilişkin anlattığı anıları Paşa'nın halk kültürüne verdiği önemi ve halk kültürü ile olan iç içeliğini bize en iyi şekilde göstermektedir. (Kunoş 1925:46-48).

Ahmed Vefik Paşa'nın halk kültürü ile olan yakınlığını ve dilinin sadeliğini göstermek için eserinde topladığı atasözlerinden, deyimlerden, tekerlemelerden, özlü anlamı olan beyitlerden ve mısralardan örnekler vermeyi uygun bulduk.

ATASÖZLERİ:

Abdestsiz sufiye namaz mı dayanır.
 Ağlatırsa Mevla yine güldürür.
 Ağlama ölü için, ağla deli için.
 At binenin, kılıç kuşananın, köprü geçenindir.
 Allah yurt yoksulluğunu göstermesin
 Allah kulunu darda komaz.
 Allah sağ gözü sol göze muhtaç etmesin.
 Allah'tan gelene kul da razı.
 Allah bir karıncasından vazgeçmez.
 Allah'ın sevmediğini kul da sevmez.
 Akıl olmayınca ne yapsın sakal.
 Alim olan ilimle âmil gerek.
 Arabanın ön tekerleği geçtiği yerden arkadakiler de geçer.
 Aç ile arkadaş olma yemem der sömürür.
 Az olup uz olsun çok olup yoz olacağına.
 Aza kanaat etmeyen çoğu hiç bulamaz.
 Aşikâr düşman gizli dostan yeğdir.
 Âşık olan karda gezer izini belli etmez.
 Atalara babam öldü demişler iş başıma düşmüş demiş, anam öldü demişler
 öksüz olmuşsun demiş.
 Adam yenilmekle mârifetli olur, yanılmakla âlim.
 Al elmaya taş atan çok olur.
 Âlim unutmuş, kalem unutmamış.
 Atlıya saat olmaz.
 Afyonun keyfini tiryakiden sormalı.
 Avradın saçı uzun olur, akli kısa.

Baş ,dil ile tatlıdır.

Cahile söz anlatmak köre renk tarifi gibidir.

Cahilin sofisi şeytanın maskarasıdır.

Çok koyunun çok ölür kuzusu.

Çok söyleme ağzın büyük olur.

Denizden geçer çayda boğulur.

Diş veren dişlikde verir.

Dil kılıçtan çabuk öldürür.

Deli arlanmaz, soyu arlanır.

Domuzdan insan doğmaz.

Düşenin dostu olmaz.

El kazanı ile aş kaynamaz.

Er altında at olur, gayret altında er olur.

Fâidesiz koyunu kurt yesin.

Hak yardım ederse, kurt çoban olur.

Hak söz acı gelir.

Hak söze akan sular durur.

Horoz ölür gözü çöplükte kalır.

Herkes davul çalar ama, çomağı makamına uyduramaz.

Irgat gibi kazan, bey gibi ye.

Isıran it dişini göstermez.

İmama uygun cemaat.

Kadının biri âlâ, ikisi belâdır.

Kaynana pamuk yumağı olup raftan düşse, gelinin başını yarar.

Kul çalışır Allah verir.

Laf ağızdan çıkınca dillere destan olur.

Maymun çomağı bir kere yer.

Mîrî malı balık kılıcı boğazda kalır.

Misafirin şaşkıını ev sahibini ağırlar.

Serçeden korkan darı ekmez.

Şap ile şeker beyaz ama bir değil.

Tapşurdu selamı taşırdı kelamı

Tilkinin yüz meselesi varmış doksan dokuzu tavuk üstüne.
 Türk'ün bildiğini tilki bilmez.
 Yokluk taştan katıdır.
 Yumurtlayan tavuk bağırgan olur.

TEKERLEMELER:

Binek taşı sofraya başı.
 İstanbul karış muruş al sana bir kara kuruş.
 İmam bayıldı müezzin ayıldı.
 İmam ölecek yüzü gülecek.
 Pırpır eder uçamaz çukura düşmüş çıkamaz.
 Tarla cadısı Çarşamba karısı.

DEYİMLER:

Papuşları dama atıldı.
 Panayır köpeğine dönmüş.
 Giden ağız gelen paşam.
 İki yakası bir araya gelmez.
 İkindiden sonra dükkân açmak.
 Bam teline basar.
 Aleme bir parmak bal olmuş.
 Kanı başına sıçradı.
 Kavak ağacı gibi hayırsız.
 Keçinin de sakalı var.
 Kedi gibi nankör.
 Kedi gibi gözü parlıyor.
 Kırk yılda bir söz söyledi o da yanlış.

Koyun sürüstü gibi birinin arkasından cümlesi gider.
 Köpek gibi her şeye başını sokar.
 Acuze gibi çenesi düşük.
 Köstebek gibi yere yapışmış.
 Kehribar gibi sararmış.
 Mescide lazım olan medreseye haram.
 Vakit insana her şeyi öğretir.

HALK DİLİNDE SIKLIKLA KULANILAN BEYİTLER, MISRALAR:

Takdîr-i Hüdâ kuvvet- bâzu ile dönmez.
 Bir şem'a ki Mevlâ yaka hiçbir vechile sönmez.

 Kimin zevkini derd üstüne eyler şu felek.
 Kimisi hâne-i vahdetde kalur ah ederek.

 Kerem kânı kerem itmek atâdır
 Kerem sizden kerem ummak hatâdır.

SONUÇ

Ahmed Vefik Paşa'nın hayatı yükselmeler, tenziller ve azillerle doludur. Bunlar Paşa'nın kısmen nev'i şahsına münhasır kişiliğinden, kısmen de Osmanlı bürokratik yaşamının kendi iç çekişmelerinden kaynaklanmıştır. Ahmed Vefik Paşa, görevlerinden dolayı Osmanlı Devleti'nin pek çok yerini görme fırsatı elde etmiş, halkla içiçe olabilmiştir. Bu görevleri esnasında halkı gözlemleyen Ahmed Vefik Paşa imparatorluğun aslî unsurunun Türkler olduğunu görmüş ve devletin ayakta kalabilmesi için Türkler'in her bakımdan güçlendirilmesi gerektiğine inanmıştır.

Dönemin Osmanlı eliti başta olmak üzere devlet kademesindeki kişilere Türk'ü, Türk dilini, Türk tarihini ve Türk dünyasını tanıtmak isteyen Ahmed Vefik Paşa bu amaçla Avrupa'daki Türkoloji çalışmalarından da faydalanarak yeni fikirler ve yeni bilgiler ihtiva eden kitaplar vücuda getirmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın eserlerinde ortaya attığı fikirlerin büyük kısmı kendisinden sonraki araştırmacılara yol göstermiş ve Türkiye'deki ilmî Türkçülüğün ateşleyicisi olmuştur.

Bugün üzerinde çalıştığımız birçok alanın Türkiye'deki ilk temsilcilerinden birisi olan Ahmed Vefik Paşa ile ilgili ne yazık ki Türkiye'de pek fazla araştırma yapılmamıştır. Yapılan araştırmalar da daha çok Paşa'nın Türk tiyatrosuna yaptığı katkıları üzerine olmuş, onun düşünce tarihi ve Türk tarih yazıcılığındaki yeri ve önemi ihmal edilmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçülüğe katkısı Osmanlı düşünce dünyasını inceleyen araştırmacılar tarafından sıklıkla dile getirilmesine karşın eserleri bugüne değin maalesef detaylı bir incelemeye tâbi tutulmamıştır. Bu sebeple Ahmed Vefik Paşa düşünce dünyamız için hâlâ bir inceleme konusu olarak durmaktadır. Paşa'nın özellikle tarih konusunda yazdığı eserleri araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Osmanlı tarih yazıcılığının geçirdiği değişimi ve evrimi

gözlemleyebilmemiz ve genel Türk tarih felsefesini ortaya koyabilmemiz açısından 19. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığına ilişkin monografi ve eser incelemelerinin yaygınlaşması gerekmektedir.

Bu çalışmada 19. yüzyıl Osmanlı bürokratlarından ve aydınlarından olan Ahmed Vefik Paşa'nın kısa biyografisi ile tarih, sözlük ve atasözlerine ilişkin eserleri ele alıp tanıtmaya çalıştık. Paşa'nın tarih anlayışını, Türklük bilincini, halkçılık yönünü ve ülkemizdeki tarih öğretiminin şekillenmesindeki rolünü göstermeye gayret ettik. Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri ve fikirleri'nin derinliğine çalışmalara ve analizlere ihtiyacı olduğunu belirterek çalışmamızı burada noktalandırıyoruz.

KAYNAKÇA

ABADAN, Yavuz. "*Tanzimat Fermanı'nın Tahlili.*" Komisyon, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999:31-58.

Abdü'n Nâfi Cevad. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1338

Ahmed Lütfi. *Tarih-i Lütfi IX*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1306

Ahmed Lütfi. *Tarih-i Lütfi X*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1306

Ahmed Mithat Efendi. *Musâhabât-ı Leyliye*. İstanbul, 1304

Ahmed Vefik Paşa. *Hikmet-i Tarih*

Ahmed Vefik Paşa. *Şecere-i Türk*, 1864

Ahmed Vefik Paşa. *Fezleke-i Târih-i Osmanî*, 1871

Ahmed Vefik Paşa. *Müntehabat-ı Dürûb-ı Emsal- Atalar Sözü-*

Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul, Tıbhâne-i Âmire, 1876

Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1889

Ahmed Vefik Paşa Merhûmun Kütüphâne Defteridir-Catalogue de la Bibliatheque de Feu Ahmed Vefik Pahsa, Constantinople, Taş ve Hurûfat Matbaası, 1893

AKARLI, Engin Deniz. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnâmeleri*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978

AKARLI, Engin Deniz. "II. Abdülhamit: Hayatı ve İktidarı." G. EREN (Ed.), *Osmanlı II*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999:253-265.

AKAY, Hasan. *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1998

AKÇURA, Yusuf. *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998

AKGÜL, Mehmet. *Türk Modernleşmesi ve Din*, Konya, Çizgi Kitabevi, 1999

AKŞİN, Sina. "Siyasi Tarih (1789-1908)." S. AKŞİN (Ed.), *Türkiye Tarihi III*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1997: 77-190.

AKTAR, Cengiz. *Türk Toplumunun Batılılaştırılması*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993

AKÜN, Ömer Faruk. "Ahmet Vefik Paşa." *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1984:143-157.

AKYÜZ, Kenan. *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri: 1860-1923*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2000

Ali Fuad. "Tarihi Fıkralar: Ahmet Vefik Paşa Fıkrâtı." *Servet-i Fünûn*, LXII, sayı 1627-1629, 1927

ALTINAY, Ahmet Refik. *Lamartine'nin Türkiye'ye Muhaceret Kararı*, İzmir Çiftliği, İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1925

ALTUNDAĞ, Şinasi. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara, 1945

ARMAOĞLU, Fahri. *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964

ARIKAN, Zeki. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik." *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi VI*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985:1584-1594.

ARSEVEN, Nesrin. "*Ahmet Vefik Paşa'nın Tiyatro Eserleri.*" (Yayınlanmamış Bitirme Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, 1953

AYDIN, Suavi. *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992

BABİNGER, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Çev: Coşkun Üçok), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000

BEHAR, Büşra Ersanlı. *İktidar ve Tarih*, Afa Yayınları, 1996

BERKES, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973

BERKES, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975

BERKTAY, Halil. "*Tarih Çalışmaları.*" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi IX*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985:2456-2474.

BEYDİLLİ, Kemal. "*Osmanlı Siyasi Tarihi.*" E.İHSANOĞLU (Ed.), *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul, Feza Gazetecilik A.Ş., 1999:66-130.

CEVDET Paşa. *Tezâkir-i Cevdet*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967

ÇATALTEPE, Sipahi. "III. Selim Devri Askeri Islahatı Nizam-ı Cedid Ordusu." G. EREN (Ed.), *Osmanlı VII*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 241-249.

ÇAVDAR, Tefik. *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara, İmge Kitabevi, 1992

ÇERİ, Bahriye. "Ahmet Vefik Paşa Devir-Şahsiyet-Eser." (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1997

ÇETİNSAYA, Gökhan. "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti." M. Ö. ALKAN (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001 a:54-71

ÇETİNSAYA, Gökhan. "İslamî Vatan Severlikten İslam Siyasetine." M.Ö. ALKAN (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001b:265-272.

DANIŞMEND, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarih Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye Yayınları, 1974

DAVISON, R.H. "Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Yeniden Tenkidi." *T.E.D.*, sayı 10-11, 1981:343-368.

DEVLET, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999

DUMAN, Hasan. *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri*, Ankara, Döküstasyon

Enfermasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2000

DURMAZ, Selahattin. "*Siyasal Bir Düşünür ve Devlet Adam ı Olarak Sadık Rifat*

Paşa." (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Hacettepe

Üniversitesi, 1998

EMECEN, Feridun. "*Osmanlı Siyasi Tarihi.*" E.İHSANOĞLU (Ed.), *Osmanlı*

Devleti Tarihi, İstanbul, Feza Gazetecilik A.Ş., 1999:5-65.

ERASLAN, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1992

ERASLAN, Cezmi. "*II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti.*"

G. Eren (Ed.), *Osmanlı II*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999:373-379.

ERGİN, Osman. *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul,

Bozkurt Basımevi, 1937

ERGİN, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Osman Bey Matbaası, 1940

ERSOY, Osman. "*Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler.*" *Türk*

Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XXVIII, sayı 1-4, 19 59:59-66.

ERTAYLAN, İsmail Hikmet. *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi,
1932

ERYILMAZ, Bilal. *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1932

Encyclopaedia Britannica. "*Ahmed Vefik Paşa*." I, 1975:433

FİNDELY, Garter. V. *Kalemiyeden Mülkiyeye* (Çev:Gül Çağalı Güven), İstanbul:
İletişim Yayınları, 1996

GEORGEON, François. "*II. Abdülhamid*." G. EREN (Ed.), *Osmanlı II*, Ankara,
Yeni Türkiye Yayınları, 1999:266-274.

GÖĞÜNÇ, Nejat. "*Tarihçiliğimizin Dünü*." *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara,
Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977:240-

GÖKALP, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,
1996

GÖVSA, İbrahim Alâettin. *Türk Meşhurları*, İstanbul, Yenigün Matbaası, 1946

GÜRAY, Sevim. *Ahmet Vefik Paşa*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966

HANIOĞLU, Şükrü. "*Osmanlıcılık*." *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye*

Ansiklopedisi V, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985:1389-1993.

HAŞİM, Ahmet. *Gurabâhane-i Laklakân*, İstanbul, İlhâmi Fevzi Matbaası, 1928

HEYD, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri* (Çev:Kadir Günay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1979

HİSAR, Abdülhak Şinasi. *Geçmiş Zaman Fıkraları*, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1958

HOURANI, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi* (Çev: L. Boyacı-H. Yılmaz), İstanbul: İnsan Yayınları, 1994

İĞDEMİR, Uluğ. *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal. *Evkâf-ı Hümayun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Âhvâli*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982

İNALCIK, Halil. "*Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler.*" *Bellekten*, XXVIII, sayı 109, 1964:623-690.

İNALCIK, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu

Basımevi, 1943

İNAN, Abdülkadir. *Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988

KAFALI, Mustafa. "Ebulgazi Bahadır Han." *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994:358-360.

KAHYA, Esin. "Batılılaşma Hareketleri Çerçevesinde Osmanlılarda Bilimsel Yapılanmanın Kısa Bir Değerlendirmesi." *Türk Yurdu*, XIX-XX, sayı 148-149, 2000:40-46.

KAPLAN, Mehmet. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1988

KARA, İsmail, "Hem Batılılaşalım Hem de Müslüman Kalalım." M.Ö. ALKAN (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001:234-264.

KARAKAŞ, Mehmet. *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara, Vadi Yayınları, 2000

KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi V*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995a

KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VII*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995b

KARPAT, Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi*, Ankara, Afa Yayınları, 1996

KAYMAZ, Nejat. "Türkçü Tarih Görüşü." *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977:433-443.

KAYNAR, Reşat. *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985

KERMAN, Zeynep. "Ahmet Vefik Paşa ve Kuleli Vak'ası." *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 20, 1982:123-164

KESKİN, Mustafa. *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1999

KILIÇ, Selde Kaya. "1876 Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nin Hazırlanışı." G. EREN (Ed.), *Osmanlı VII*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999:355-362.

KOCABAŞ, Süleyman. *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet*, Kayseri, Vatan Yayınları, 2001

KOÇAK, Cemil. "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet." M.Ö. ALKAN (Ed.),

Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,
İstanbul, İletişim Yayınları, 2001:72-82.

KOÇU, Reşat Ekrem ve Mehmet Ali AKBAY. "Ahmed Vefik Paşa." *İstanbul Ansiklopedisi I*, İstanbul, Tan Matbaası, 1958:477-486.

KODAMAN, Bayram. "II. Abdülhamit Hakkında Bazı Düşünceler." G. EREN (Ed.),
Osmanlı II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999:275-285.

KORKMAZ, Zeynep. "Ahmet Vefik Paşa." *Türk Dili Dergisi*, LII, sayı 422, 1987:
77-98.

KÖPRÜLÜ, Fuat. *Milli Edebiyat Cerayanının İlk Mübeşşirleri*, İstanbul, Devlet
Matbaası, 1928

KÖPRÜLÜ, Fuat. *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,
1999

KUNOŞ, Ignác. *Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1925

KURAN, Ercüment. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri." *Türk
Dünyası El Kitabı*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1976:1003-1016.

KURAN, Ercüment. *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluş ve İlk*

Elçilerin Siyasî Faaliyetleri (1793-1821), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988

KURAN, Ercüment. *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997a

KURAN, Ercüment. *Türk Çağdaşlaşması*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1997b

KURAN, Ercüment. "Osmanlı Türkleri'nin Batıyı Algılamaları (1839'a Kadar)." *Türk Yurdu*, XIX-XX, sayı 148-149, 2000:37-39.

KURAT, Yuluğ Tekin. *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1968

KUSHNER, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)* (Çev: Zeki Doğan), Ankara: Fener Yayınları, 1998

KÜTÜKOĞLU, Mübahat. *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974

LANDAU, M. *Pan İslâm Politikaları* (Çev: N. Bulut), İstanbul: Anka Yayınları, 2001

LAYARD, Henry. *Authobiography and Letters*, Londra, John Murray- Albemarle

Street, 1903

LEE, Hee Sao. "II. Abdülhamit ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti." G. EREN (Ed.), *Osmanlı II*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999:373-379.

LEWIS, Bernard. "Türkiye'de Tarihçilik ve Milli Uyanış." *Türk Yurdu*, sayı 2, 1960:9-11.

LEWIS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev: Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000

Mahmud Cemâleddin. *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1909

MARDİN, Şerif. "Tanzimat ve Aydınlar." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi I*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985:40-54.

MARDİN, Şerif. "Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Etkisi." *İdare Hukuku Dergisi*, sayı 1-3, 1989:57-75.

MARDİN, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998

MATEÎ, Ion. "Ahmet Vefik Paşa'nın Rumenlerle Olan Münasebeti." (Çev: Zeynep Kerman), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX, 1972:49-91.

Mehmed Cemâleddin Karsızâde. *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri (Âyine-i Zurefâ)*, İstanbul, İkdâm Külliyyatı, 1314

Mehmed Selâddin. *Bir Türk Diplomatın Evrak-ı Siyasiyesi*, İstanbul, Âlem Matbaası, 1306

Mehmed, Süreyya. *Sicil-i Osmanî*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996

MENAGE, V. L. "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, 1978:227-240.

MUHAMMETDİN, Rafael. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1998

OBA, Ali Engin. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ankara, İmge Kitabevi, 1995

ORAN, Baskın. *Atatürk Milliyetçiliği*, Ankara, Dost Kitabevi, 1988

ORKUN, Hüseyin Namık. *Türkçülüğün Tarihi*, Ankara, Kömen Yayınları, 1977

ORTAYLI, İber. "Balkanlar'da Milliyetçilik." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi IV*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985:1026-1031.

ORTAYLI, İlber. "*Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler.*"
Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi Sempozyumu Bildirileri,
 1986:419-429.

ORTAYLI, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İstanbul, Hil Yayınları, 1995

ORTAYLI, İlber. *İstanbul'dan Sayfalar,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2000

ÖZ, Mehmet. *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar: XVI. Yüzyıldan XVIII.*
Yüzyılın Başlarına, İstanbul, Dergah Yayınları, 1997

ÖZCAN, Besim. "*Kırım Savaşı (1853-1856).*" G. EREN (Ed.), *Osmanlı II,* Ankara,
 Yeni Türkiye Yayınları, 1999:97-112.

ÖZÖN, Mustafa Nihat. *Molière Ahmed Vefik Paşa Külliyesi,* İstanbul, Kanaat
 Kütüphanesi, 1933

PAKALIN, Mehmet Zeki. *Son Sadrazamlar ve Başvekiller,* İstanbul, Ahmet Şevki
 Matbaası, 1942

PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,*
 İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000

PAMUK, Şevket. "*150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması.*" *Tarih ve Toplum,*

X, sayı 60, 1988:38-41.

SAİD, Edward. *Oryantalizm* (Çev: N. Uzel), İstanbul: İrfan Yayınları, 1995

SANDER, Oral. *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara, İmge Kitabevi, 1993

SARINAY, Yusuf. *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990

SARINAY, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1994

SEVENGİL, Refik Ahmet. *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1934

SEVENGİL, Refik Ahmet. "Türkçe'nin Devlet Dili Oluşu." *Türk Dili Dergisi*, X, sayı 109-120, 1960-61:605-607.

SEVENGİL, Refik Ahmet. *Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Konservatuar Yayınları, 1968

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994

SEZER, Ayten. "Osmanlı Dönemi Batıcılık Akımının Atatürk İnkılapları Üzerine Etkileri." *Türk Yurdu*, XIX-XX, sayı 148-149, 2000:420-429.

SHAW, Stanford ve Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (Çev: Mehmet Harmanlı), İstanbul: E Yayınları, 1983

SOMEL, Selçuk Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)." M.Ö. ALKAN (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001:88-116.

SUNGU, İhsan. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar." Komisyon, *Tanzimat I*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999:777-857.

SÜSLÜ, Azmi. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Tarihçiliği." A.Kadir YUVALI (Ed.), *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolektiyumu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990:159-162.

Şânizâde, Ataullah. *Şânizâde Tarihi*, İstanbul, Ceride-i Havadis Matbaası, 1291

ŞEREF, Abdurrahman, *Tarih Muhasebeleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1920

ŞEREF, Abdurrahman, *Tarih Konuşmaları*, İstanbul, Kavram Yayınları, 1978

- TARHAN, Abdülhak Hamid. "*Eserlerimi Nasıl Yazdım.*" *Resimli Ay Mecmuası*, IV, sayı 53, 1928:58-69.
- TANÖR, Bülent. *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişimleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998
- TANPINAR, Ahmet Hamdi. "*Ahmet Vefik Paşa.*" *İslam Ansiklopedisi I*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941:207-210
- TANPINAR, Ahmet Hamdi. *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul Çağlayan Kitabevi, 1997
- TANSEL, Fevziye Abdullah. "*Ahmet Vefik Paşa.*" *Belleten*, XXVIII, sayı 109, 1964:117-139a
- TANSEL, Fevziye Abdullah. "*Ahmet Vefik Paşa'nın Eserleri.*", *Belleten*, XVIII, sayı 110, 1964:249-283b
- TANSEL, Fevziye Abdullah. "*Ahmet Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri.*" *Belleten*, XXIX, sayı 113, 1965:121-175.
- TANSEL, Fevziye Abdullah. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973

Tercüman-ı Ahval, 6 Muharrem 1279, No:78

TEVETOĞLU, Fethi. "Büyük Türkçü Süleyman Paşa." Türk Kültürü, sayı 70, 1966:705-731.

TOGAN, Zeki Velidi. "*Ebulgâzi Bahadır Han.*" *İslam Ansiklopedisi IV*, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994:358-360.

TOGAN, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985

TOKER, Yalçın. *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul, Toker Yayınları, 1998

TOLUN, Atilla. "*Ahmet Vefik Paşa'nın Molière Çevirilerinde Anlatım Nitelikleri.*" *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, V, 1975:33-40.

TOLUN, Atilla. "*Uyarlamalar ve Ahmet Vefik Paşa'nın Molière Uyarlamalarının Özellikleri.*" *Türk Dili Dergisi*, XXXVIII, sayı 322, 1978:96-104.

TOPARLI, Recep. *Lehçe-i Osmanî*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000

TOPBAŞ, Ertuğrul. "*1875-1905 Yılları Arasındaki Sözlükler Üzerine Bir İnceleme.*" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi, 1987

TUNAYA, Tarık Zafer. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*,
İstanbul, 1960

TURAL, Sadık. "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Edebiyatımızda
Türkçülük Akımı (1909-1920)*." (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara
Hacettepe Üniversitesi, 1978

TÜKİN, Cemal. *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul,
İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1947

TÜRKDOĞAN, Orhan. *Milli Kültür, Modernleşme ve İslam*, İstanbul, Üçdal
Neşriyat, 1986

TÜRKÖNE, Mümtazer ve Ümit ÖZDAĞ. *Siyasi İslam ve Pan İslâmizm*, Ankara,
Rehber Yayınları, 1993

TÜRKÖNE, Mümtazer. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul,
İletişim Yayınları, 1994

URAZ, Murat. *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul, Tefeyyüz Kitabevi, 1944

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi IV*, Ankara, Türk Tarih Kurumu
Basımevi, 1995

ÜLKEN, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları,
1998

ÜNVER, Süheyl. "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesi." *Türk Kütüphaneciler Derneği
Bülteni*, XVI, sayı 1, 1967:26-35.

WASHBURN, George. *Fifty Years in Constantinople*, Boston and Newyork,
Houghton Mifflin Company, 1911

Yazı Kurulu. *Türkoloji Çalışmalarına Toplu Bir Bakış ve Ödevlerimiz*, Ankara,
Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960

YAZIKSIZ, Necip Asım. "Eski Savlar." *İstanbul Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi
Mecmuası*, sayı 2, 1922:153-174.

YESARİ, Mahmut. "Ahmed Vefik Paşa'nın Hayatı ve Eserleri." *Tarih Dünyası*, III,
sayı 32, 1952:1286-1290.

YÜCEL, Hasan Ali. *Pazar Konuşmaları*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1937

YİNANÇ, Mükremin Halil. "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Bizde Tarihçilik." Komisyon
Tanzimat I, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999:573-595.

YILMAZ, Muammer. "*Ahmet Vefik Paşa.*" *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 66, 1990:143-159.

ZAKİA, Zahra. "*Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Reformları.*" G. EREN (Ed.), *Osmanlı VII*, Ankara, Yeni Türk, ye Yayınları, 1999:250-257.

ZENKOVSKİ, Serge A. *Rusya'da Pan Türkizm ve Müslümanlık* (Çev: İzzet Kantemir), İstanbul, İpek Matbaası, 1971

